

TEREZÍNSKÉ

ČÍSLO 17
ROK 1989

LISTY

■ Памятник Терезини ■ Gedenkstätte Theresienstadt ■ Monument Terezín ■ Memoriál Terezín ■

Do terezínského ghetta byly spolu s rodiči deportovány i tisíce dětí. Jejich svět – to byly nadále jen hradby, špinavé dvory a společné ubikace. Své pocity, dojmy a zážitky, ale i tužby a představy, mohly nyní vyjadřovat především v hodinách kreslení, které jim byly nacistickým vedením tábora povoleny. Jinak však pro ně platily nejruznější zákazy a příkazy stejně jako pro dospělé vězně. Zákaz vyučování byl po celou dobu trvání ghetta porušován obětavými pedagogickými pracovníky, kteří se ze všech sil snažili dětské vězně připravovat na svobodnou budoucnost. Konec války se však dočkalo jen mizivé procento terezínských dětí. Výtvoř, které nám po nich zůstaly, nechť jsou věčnou obžalobou nacistické ideologie, která přikazovala vraždit i děti.

Na druhé a třetí straně obálky kresby terezínských dětí

OBSAH:

K počátkům policejní věznice v Terezíně 1 (Oldřich Sládek)	8
Cesta severomoravských odbojových pracovníků nacistickými věznicemi (Josef Bartoš)	20
Čeští muži v Ravensbrücku (Miroslava Benešová)	25
Loutkové divadlo v Terezíně (Eduard Vavruška)	36
Učitelka dětí (Jiří Wehle)	43
Vzpomínkové práce Josefa Mojžiše a Františka Rafaje na transport smrti	

ISBN 80-7047-007-0

Terezín

Signature

OLDŘICH SLÁDEK

K POČÁTKŮM POLICEJNÍ VĚZNICE V TEREZÍNĚ

K nezbytným oporám nacistického potlačovacího aparátu patřila především tajná státní policie — gestapo. Právě tato jeho složka měla sloužit k teroru proti antifašistickým silám i v okupovaných českých zemích, z nichž nacisté zřídili protektorát Čechy a Morava.

V prvním období po 15. březnu 1939, tedy převážně v období vojenské správy, se na našem území objevili a působili úředníci gestapa hlavně v rámci dvou operačních skupin bezpečnostní policie a SD, rozdělených do osmi operačních oddílů. Jejich základním úkolem bylo preventivním teroristickým úderem v podobě **akce Mříže (Aktion Gitter)**, která byla předem důkladně připravena a provedena na základě pokynů nacistů z větší části českým policejním a četnickým aparátem, vyřadit zejména komunisty, pozatýkat německé emigranty a i další české antifašisty. Tímto způsobem mělo být zmařeno jakékoliv veřejné vystoupení proti okupantům těsně po jejich příchodu.

Zatýkání postihlo od 15. března do května 1939 jen v Čechách 4 376 osob, z nichž bylo 747 německých emigrantů. Na Moravě potkal podobný osud asi 1500—2000 lidí. Akce Mříže znamenala zatčení celkem asi 5 800—6 400 antifašistů.¹⁾ Ti zpočátku zaplnili české věznic a postupně byli gestapem prověřováni a přebíráni. Prozatím byla většina komunistů po několika týdnech propuštěna a v emigraci zadrženi německí antifašisté odtransportováni zpět do říše. Avšak asi na 1 500 zatčených byla uvalena ochranná vazba a podle připraveného projektu byli posláni do koncentračních táborů. Většinu z nich převzal tábor v Buchenwaldu. Na území protektorátu z nich nezůstal nikdo, protože v přechodném období, tj. od vybudování stálé sítě gestapa a jeho policejních věznic, pro to ani nebyly vytvořeny předpoklady.

Také v případě mimořádných akcí, tzv. odvetných opatření (Sühnemassnahmen), nacisté transportovali zadržené rukojmí mimo území protektorátu. Tak například v Plzni v dubnu 1939 zatčených „100 židů a marxistů“ putovalo nejdříve do tábora v Ostrově u Karlových Varů. Šťastnější z nich byli po čtyřech až pěti týdnech propuštěni, zatímco ostatní poslali nacisté do koncentračního tábora v Dachau.

Na základě rozkazu velitele bezpečnostní policie a SD SS-gruppenführera R. Heydricha z 5. května 1939 se začala formovat stálá organizační síť gestapa v protektorátě. Jeho dvě centrály se nacházely v Praze a v Brně a jejich pobočky — venkovní služebny — pak v řadě dalších míst. Je přirozené, že vedle těchto úřadoven a služeben zákonitě musela vzniknout i potřebná policejní vězení. Gestapo využívalo hlavně objektů bývalých českých věznic, a tak v Praze umísťovalo zatčené především ve zřízené policejní věznici v Praze na Pankráci, ale také ve vězení na Karlově náměstí. V Brně používalo věznic v Orlí ulici a na Cejlu a přechodnou dobu i objektů na Špilberku. Každá venkovní služebna gestapa si zřídila věznici zpravidla v objektech bývalých českých okresních věznic. Z hlediska nacistů a vzhledem k postupně narůstající míře teroru se však záhy stávaly kapacity těchto policejních věznic nedostatečné.

Gestapo totiž připravovalo akce preventivního teroru a po „adaptaci“ v českém prostoru také rozbíhalo běžnou bezpečnostní činnost, jejímž výsledkem bylo rovněž časté zatýkání. V souvislosti se zahájením agrese proti Polsku a vypuknutím války realizovalo gestapo hlavně ve dnech 1. a 2. září 1939 **akci Albrecht I.**, která pak doznívala zhruba do poloviny měsíce. V jejím rámci došlo k zatčení asi 2 000 Čechů, kteří byli vy-

typování jako nepřátelé říše.²⁾ Toto preventivní bezpečnostní opatření, jež mělo zabránit případným protinacistickým vystoupením českého národa, již zabezpečovalo gestapo samostatně a v podstatě bez přispění českého policejního a četnického aparátu. Pro zadržené byly předem uvolněny potřebné „kapacity“ v koncentračních táborech v Buchenwaldu a v Dachau. Policejní věznice gestapa v protektorátě byly zatčenými zatíženy jen velmi krátkou dobu.

Situaci v policejních věznicích zhoršilo zatýkání demonstrantů 28. října 1939, kdy jen v Praze bylo zadrženo přes 400 osob. A tak, když nacisté chystali odvetný úder, který byl i součástí koncepce na likvidaci českého národa, v podobě zákroku proti českým vysokým školám a jejich studentům, museli opětovně plánovat jejich umístění v koncentračních táborech. V noci ze 16. na 17. listopad 1939 pozatýkalo gestapo v protektorátě velké množství českých studentů. Většinu z nich při obsazení pražských studentských kolejí. Navezli je do ruzyňských kasáren a odtud drtivá většina, na 1 200 studentů, putovala do koncentračního tábora Sachsenhausen-Oranienburg.

Vedle těchto akcí provádělo gestapo již od léta 1939 zatýkání v rámci potírání českého odboje. Prvý větší úspěch pro něj znamenal odhalení Schmoranzovy zpravodajské skupiny na sklonku léta. Od 25. srpna do 14. prosince 1939 se v policejních věznicích objevila téměř stovka nových přírůstků.³⁾

Sledováním této stopy se gestapo dostalo i k síti vojenské ilegální odbojové organizace Obrana národa. Druhou, a to hlavní stopu, zachytilo na Moravě, když se mu podařilo 31. října 1939 zatknout člena ilegálního Zemského národního výboru Františka Šmída, později nechvalně známého jako konfidenta B-105 „Velkého Frantu“. A tak od podzimu 1939 začala systematicky rozbíjet ilegální síť Obrany národa. Z Moravy se v listopadu přenesla mohutná vlna zatýkání i do Čech. Do konce ledna 1940 bylo rozbito její hlavní velitelství a i zemská velitelství Čechy a Morava. V druhé polovině února se počet zatčených členů této odbojové organizace v protektorátě pohyboval kolem 1 500—2 000. Zatýkání pak pokračovalo dále. Podle hlášení H. Böhma K. H. Frankovi ze 3. července 1940 bylo k tomuto datu od začátku roku 1940 pozatýkáno jen na Moravě z řad Obrany národa 690 ilegálních pracovníků.⁴⁾

V souvislosti s likvidací Obrany národa se gestapo dostalo až do Domažlic ke Smudkům. Při zatýkání J. Smudek postřelil klatovského gestapáka Neubauera a uprchl. Při pokusu o přechod hranic pak zastřelil dva příslušníky pohraniční stráže a dva těžce zranil. Nacisté, kterým se nepodařilo pachatele chytit, sáhli opětovně po odvetných opatřeních. Ve dnech 22. a 24. března 1940 pozatýkali v Domažlicích a okolí podle gestapa 150 a podle hlášení SD dokonce „200 vedoucích osobností z okolí Domažlic“.⁵⁾ Jak plyne z pozdějšího dopisu velitele bezpečnostní policie a SD v protektorátě W. Stahleckera, vyvstaly gestapu velké problémy s tím, kam je vůbec umístít, protože všechna policejní vězení gestapa v Čechách již byla přeplněna. Nakonec je odeslalo do koncentračního tábora Flossenbürg.

Od podzimu 1939 byla v Čechách a na Moravě postihována gestapem i síť organizací ilegálního I. ústředního vedení KSČ. Větších rozměrů pak dosáhlo zatýkání na počátku příštího roku, kdy například jen v Praze na Žižkově gestapo odvěklo do vězení postupně 134 členů KSČ.⁶⁾ Do léta 1940 probíhalo zatýkání komunistů ve větší míře i v ilegálních krajích KSČ, vedle Prahy a Prahy-venkova, Mladá Boleslav, Hradec Králové, Německý Brod a jižní Čechy. Postižena byla i řada stranických okresů, jako například Kladno, Mělník, Kutná Hora, Kolín, Benešov, Příbram, Beroun. Ještě horší situace než v Čechách se vytvořila na Moravě, kde gestapo ničilo ilegální síť strany od jara 1940 zejména v Brně, Olomouci a Moravské Ostravě. Podle měsíční zprávy SD bylo do první poloviny června jen na Moravě provedeno 1 445 zatčení komunistických „funkcionářů a aktivních členů“.⁷⁾

V téže době zakročovalo gestapo i proti ilegální organizaci Národní hnutí pracující mládeže (NHMP), na jejíž stopu zčásti přivedly gestapo i Šmídovy výpovědi. Jelikož

se před okupací jednalo o legální organizaci, jež pak přešla do odboje, využilo také seznamů funkcionářů NHPM vyžádaných od českých policejních orgánů. Na základě soustředěných údajů udeřilo pražské gestapo 2. února 1940. Po zatčení prakticky celého vedení se rozsáhlá vlna zatýkání rozlila do celých Čech i na Moravu. Ve vězení se ocitlo v krátké době několik tisíc mladých lidí. Jen na Moravě zatko gestapo 1 907 členů NHPM.⁸⁾ Do května 1940 byla tato rozsáhlá odbojová organizace v podstatě zničena.

Obrovský rozsah zatýkání vyvolával gestapu velké problémy s umístováním zatčených po dobu vyšetřování. Stávající kapacity policejních věznic zdaleka nepostačovaly. Zejména pražská řídicí úřadovna zápasila v tomto směru s velkými problémy. Naproti tomu v Brně měl šéf gestapa SS-sturmabführer vládní rada G. Hermann situaci poněkud snazší, neboť od listopadu 1939 využíval k věznění zatčených objekty Kounicových a Sušilových kolejí. Avšak i tady zakrátko bylo vše přeplněno. Obě řídicí úřadovny gestapa nahlašovaly kritickou situaci svému nadřízenému veliteli bezpečnostní policie a SD v Praze a žádaly naléhavě její urychlené řešení. Velitel pražského gestapa SS-obersturmbannführer vrchní vládní rada dr. H. U. Geschke společně s ním hledal i vhodný objekt a záhy se jim podařilo takový najít. Byla jím terezínská Malá pevnost.

Velitel bezpečnostní policie a SD v Praze SS-oberführer a generálmajor pořádkové policie vládní ředitel dr. Walter Stahlecker, který byl od léta 1939 přímým nadřízeným obou řídicích úřadoven gestapa v protektorátě, však nemohl sám rozhodnout, a proto se obrátil 28. března 1940 na Říšský hlavní bezpečnostní úřad (RSHA), na šéfa gestapa SS-oberführera H. Müllera s požadavkem na zřízení nové policejní věznice v Terezíně (viz příloha 1). Jeho dopis vzal na vědomí 3. dubna 1940 i vyšší vedoucí SS a policie SS-gruppenführer K. H. Frank, ale nevíme, zda na jeho podporu něco podnikl. Naproti tomu je jisté, že Stahlecker se odpovědi v Praze již nedočkal. Na základě intrik velitele SD v protektorátě SS-obersturmbannführera H. Böhme, byl totiž dosavadní velitel bezpečnostní policie a SD v Praze pověřen novým vyšším posláním. Böhme, který patřil delší dobu k blízkým přátelům šéfa RSHA R. Heydricha, se chtěl totiž svého nadřízeného zbavit a zaujmout jeho místo. K tomu využil i zmíněného přátelství. Heydrich navíc považoval Stahleckera za svého protivníka, a proto se ho rád zbavil. Udělal to tím způsobem, že jej odvelel do funkce velitele bezpečnostní policie a SD v Norsku, k jehož přepadení nacisty došlo 9. dubna 1940. H. Böhmemu, jenž byl zakrátko pověřen jeho zastupováním a posléze jej nahradil ve funkci, Heydrich slíbil, že Stahlecker se již do Prahy nevrátí a to také splnil. Nechal ho až do jara 1941 v Norsku a pak byl jmenován velitelem operační skupiny A, nasazené do Sovětského svazu. Tam také v březnu 1942 v Rize Stahleckera zlikvidovali sovětští partyzáni.

Odchod velitele bezpečnostní policie a SD znamenal v Praze přechodné bezvládní a toho využil šéf pražského gestapa dr. H. U. Geschke. Obrátil se přímo na šéfa gestapa v Berlíně SS-oberführera H. Müllera s opětovnou žádostí o zřízení policejní věznice v terezínské Malé pevnosti (viz příloha 2). Svoji žádost z 15. května 1940 „vyšperkoval“, stejně jako předtím Stahlecker, sdělením, že již nemůže být ve větším rozsahu prováděno ani zatýkání nepřátel říše, protože kapacity policejních vězení vůbec nepostačují. V tomto směru měl naprostou pravdu, protože rozsah zatýkání, zejména členů ilegální organizace Obrana národa a NHPM, v této době nabýval ohromných rozměrů a šel přímo do tisíců.

Geschke chtěl Müllerovým a Heydrichovým prostřednictvím získat na říšském vůdci SS a šéfovi německé policie H. Himmlerovi maximální množství výhod. Z tohoto důvodu požadoval přidělení úředníků a strážního mužstva z říše. Doporučoval, aby chod nové policejní věznice zabezpečoval inspektor koncentračních táborů a strážních oddílů SS (SS-totenkopfverbände) SS-gruppenführer T. Eicke. Zřejmě však sám předpokládal, že tento návrh neprojde, protože policejní vězení a koncentrační tábory nebylo možno organizačně slučovat a aby předešel zamítnutí z tohoto důvodu, sám zdůraznil, že „otázka příslušnosti střežení nesmí být rozhodující“.

Také tento dopis přišel v kopii vyššímu vedoucímu SS a policie K. H. Frankovi, ale ten zřejmě nepovažoval svoji intervenci v Berlíně za nezbytnou a jak plyne z poznámky vedoucího jeho sekretariátu dr. Giese, vzal jej pouze na vědomí.

Říšský vůdce SS a šéf německé policie H. Himmler asi v první polovině června 1940 vyslovil svůj souhlas se zřízením nové policejní věznice v terezínské Malé pevnosti a předal ji plně do kompetence pražské řídicí úřadovny gestapa. Nedal k dispozici ani potřebné úředníky ani požadovanou strážní jednotku z říše. Vydal však příkaz k vytvoření nového strážního praporu SS Čechy-Morava, který měl sloužit i pro účely střežení věznic gestapa.

Na základě rozkazu Hlavního říšského úřadu SS (SS-führungshauptamt) byl v polovině června 1940 pověřen SS-hauptsturmführer Michael Kneissl zformováním tohoto praporu, který se později změnil v pluk. Okamžitě musel odjet z Berlína do protektorátu. Hlásil se nejprve u K. H. Franka a pak nastoupil cestu do Brna, kde se jednotka formovala. Jednalo se o prapor o třech rotách, které musely dát k dispozici 107. a 108. standarta SS Praha.⁹⁾ Zpočátku však byly početně velmi slabé a prakticky se jednalo jen o čtyři v síle asi po čtyřiceti mužích. Po krátkém šestitýdenním základním výcviku, zahájeném počátkem srpna, zůstaly dvě roty v Brně. Tady převzaly střežení policejních věznic v Kounicových kolejích, na Veveří a v Lerchově ulici, jakož i dalších budov gestapa a NSDAP. Třetí rota, v pořadí však 1. strážní rota, byla odvelena jako strážní jednotka SS do terezínské Malé pevnosti. To bylo v říjnu 1940. Velil jí SS-untersturmführer Hans Hempel. Od 1. listopadu 1940 převzala střežení a vystřídala jednotku branné moci, kterou dal zřejmě v červnu k dispozici na přechodnou dobu zplnomocněnec branné moci pro Čechy a Moravu. Postupně byla posilována, takže záhy její početní stav přesáhl stovku příslušníků SS.

Když novou policejní věznici nepřevzal do obhospodařování inspektor koncentračních táborů, znamenalo to, že potřebné úředníky si musela opatřit ze svých zdrojů sama řídicí úřadovna gestapa v Praze. A tak se 10. června 1940 vypravil velitel pražského gestapa dr. Geschke, mající v této době z Berlína kladnou odpověď na dopis z 15. května, do terezínské Malé pevnosti společně s velitelem pankrácké policejní věznice SS-untersturmführerem P. Soppou. Na prohlídku pevnosti s nimi jel i SS-hauptsturmführer Heinrich Jöckel, vybraný pro funkci velitele nově projektované policejní věznice v Terezíně. O dva dny později nastoupil právě tady definitivně. S ním přišli i další úředníci gestapa, kteří sem byli rovněž převezeni. Ve funkci dozorců působili zpočátku vedle nich i příslušníci vybraní z řad ochranné policie.

V červnu 1940 tak vznikla nová policejní věznice pražského gestapa v Terezíně. Nesla přesný název: Tajná státní policie — Řídicí úřadovna státní policie v Praze — Policejní věznice v Terezíně (Geheime Staatspolizei — Staatspolizeileitstelle Prag — Polizeigefängnis Theresienstadt).

Postupně se stala místem nebývalého utrpení českých lidí. Ačkoliv policejní věznice měly charakter pouze průchozích zařízení, odkud putovali zatčení buď k německým soudům, nebo do koncentračních táborů, zahynulo v důsledku hromadného vraždění, bestialního mučení a nelidských podmínek v terezínské Malé pevnosti do osvobození přes dvaapůltisíce lidí.

POZNÁMKY:

1) Sládek O.: Zločinná role gestapa, Praha 1986, s. 69

2) Tamtéž, s. 89

3) Státní ústřední archiv v Praze, 109 — 4 — 535, závěrečná zpráva ve věci Schmoranz a další ze 20. dubna 1940

4) KSČ proti nacismu, KSČ v dokumentech nacistických bezpečnostních a zpravodajských orgánů, připravili Oldřich Novák, Oldřich Sládek a Jan Žižka, Praha 1971, dok. č. 17, s. 76

5) Sládek O.: C. d., s. 109

6) Hájková A.: Strana v odboji, Praha 1975, s. 214

7) Komunistický odboj ve světle dokumentů, II, 1939—1941, připravili Oldřich Novák, Oldřich Sládek a Jan Žižka, Praha 1971, dok. č. 32, s. 98

8) Sládek O.: C. d., s. 113

9) Mimořádný lidový soud v Brně, M. Kneissl, Lsp 227/47, protokol z 5. února 1947

Příloha 1

Velitel bezpečnostní policie a SD
Č. j. IV — 700/40

Praha, dne 28. března 1940

OPIS

Šéfovi bezpečnostní policie v Berlíně SW 11
Prinz-Albrecht Str. 8

Tak jako u řídicí úřadovny státní policie v Praze vyvstává rovněž u řídicí úřadovny státní policie v Brně naléhavá potřeba vězeňských prostor. Potíže s umístováním jsou již tak velké, že množství Čechů, kteří jsou známi jako členové vojenské organizace nebo jiných velezrádných sdružení, nemůže být zatčeno. V Praze se přitom jedná asi o 400 a v Brně nejméně o 300 osob. Také zatčení rukojmích pro vražedný útok v Domažlicích, příp. pro vraždu v Pirk(?), by téměř ztroskotalo na tom, že by nebyly k dispozici žádné vězeňské prostory. Teprve jednáním s koncentračním táborem Flossenbürg, resp. vězením v Řezně, bylo možné umístit 145 rukojmích.

Tehdejší rakouské a potom české vojenské trestní zařízení v Terezíně je v současnosti úplně prázdné. Vlastní šetření ukázalo, že by tam mohlo být umístěno 2 000 vězňů v pevnostním předhradí (rozuměj v Malé pevnosti — O. S.), aniž by musely být prováděny nějaké stavební změny. Celé pevnostní předhradí je obklopeno vysokými zdmi a hlubokými příkopy, takže střežení je mimořádně jednoduché.

Terezín leží těsně na německé hranici a je silně obsazen německým vojskem. Je od Prahy vzdálen 60 km a má přímé železniční spojení do Brna. Pevnost, ve které se nacházela bývalá vojenská trestnice, přešla do vlastnictví branné moci. Přidělenec branné moci se již vyjádřil, že celé předhradí, v němž se nacházejí také dvě velmi vhodné budovy pro umístění stráže, dá k dispozici.

Celé zařízení vězení, resp. budovy vhodné pro ubytování strážního oddílu, bylo již převzato od protektorátní jednotky a částečně pak od německé branné moci. Vnitřní zařízení však musí být obstaráno nově.

Abyste byl odstraněn naléhavý nedostatek potřebných vězeňských prostor, prosím o souhlas se zřízením vězení v Terezíně a poskytnutí nezbytného strážního mužstva a nejnnutnějších zařízení.

Panu

státnímu tajemníkovi SS-gruppenführerovi Frankovi
s prosbou o vzetí na vědomí

Stahlecker
SS-oberführer

Státní ústřední archív v Praze, 109 — 4 — 343

Příloha 2

Geheime Staatspolizei
Staatspolizeistelle Prag

Praha, dne 15. května 1940
Bredovská ul. 18
Telefon č.: 30041

Č. j.: 556/40 — I D

T A J N Ě !

Říšský hlavní bezpečnostní úřad
k rukám SS-oberführera Müllera
Berlín SW 11
Prinz-Albrecht Strasse 8

Věc: Zřízení státněpolicejního vězení v pevnosti Terezín

Předspis: Zpráva velitele bezpečnostní policie a SD ze dne 28. 3. 1940 — IV —
č. 700/40 a datňopisný výnos z 1. 5. 1940 IV D1 Č. 437/40 g.

Jak již bylo mnohokrátě ústně i písemně hlášeno, jsou vězeňské poměry v obvodu úřadovny státní policie v Praze, a jak je zde známo také v obvodu úřadovny státní policie v Brně, v současnosti takové, že jakékoliv zatýkání v rámci větších akcí už nemůže být prováděno. Řidící úřadovně státní policie v Praze jsoucí k dispozici policejní vězňice Pankrác a Karlovo náměstí jsou tak přeplněny, že v samotkách leží průměrně 3—4 muži, u venkovních služeben je obsazení ještě vyšší; zčásti museli být vězňové přechodně umístěni na chodbách vězení. Aby tomuto zlořádu byla alespoň zčásti učiněna přítrž, jsou mými venkovními služebnami používána okolo ležící vězení v Sudetské župě. Příjmové možnosti těchto vězení jsou ale nyní také vyčerpány. V samotné Praze už neexistuje v současnosti žádná možnost vězně umístit. Možnost umístění v samotkách pro zvláště důležité osoby ve věcech špionáže nebo ve věcech ilegálního hnutí odporu není dána již dlouhou dobu. Veškerá práce, jak v oblasti oddělení III, tak také v oddělení II, zvláště pokud přicházejí v úvahu větší akce [další odhalování ilegálního hnutí odporu, politické skupiny ilegálního hnutí odporu, odhalování různých krajů KSČ v Čechách, jakož i odhalování ilegálního hnutí mládeže, ale konečně také další sledování rozsáhlé špionážní věci Bondy, v níž se dá počítat ještě s větším zatýkáním], trpí současným přeplněním věznic.

Tyto těžkosti by mohly být jak pro Prahu, tak rovněž i pro Brno odstraněny, když minimálně vězňové, kteří již byli vyslechnuti, ale v probíhajícím řízení jsou stále ještě potřební, by až do konečného rozhodnutí o dalším projednání hnutí odporu (předání soudu nebo státněpolicejní vyřízení) mohli být umístěni ve stávajících prázdných prostorách pevnosti Terezín. Terezín leží těsně na hranicích protektorátu na trase Praha—Ústí—Drážďany a tvoří hraniční město na straně protektorátu. Uvnitř pevnostních zařízení nalézá se kasematová stavba úplně oddělená a obehnaná příkopem s valy, která dříve byla Čechy rovněž používána jako vězení. Uvnitř tohoto komplexu leží 2 kasárenské budovy, z nichž v případě nouze mohou být zřízena vězení, zatímco jiné mohou sloužit pro ubytování strážního mužstva. Podle zdejšího názoru jeví se pevnostní komplex, který v současné době není brannou mocí využíván a zplnomocněncem branné moci v Čechách a na Moravě by byl dán k dispozici státní policii, být mimořádně vhodným pro umístění více než 1 000 vězňů. Střežení pevnostních zařízení je lehké. Vyžadovalo by podle odhadu celkem asi 65 mužů. Zařízení nejsou v této době vybavena. Chybí běžné vybavení, kuchyně jsou.

Proto naléhavě žádám o schválení zařízení pevnosti Terezín jako státněpolicejního

vězení pro protektorát a vyžádání potřebného strážního mužstva u říšského vůdce SS. Podle znalostí zdejších poměrů nebude možné, aby ochranná policie nebo svazy umrlčích lebek (Totenkopferbände) vyčlenily odpovídající strážní mužstvo, neboť oba svazy se sestávají pouze jen z nevyzvočených záložníků. Vzhledem k izolované poloze pevnosti Terezín je na druhé straně ale žádoucí, aby střežení převzala vojensky vycvičená jednotka. Navrhují proto převést obhospodařování a střežení inspektorovi koncentračních táborů, i když Terezín sám nemůže být ze zásadních důvodů zřízen jako koncentrační tábor. Současná situace vyžaduje ale za všech okolností řešení problému vězení, takže otázka příslušnosti střežení nesmí být rozhodující. Převzetí inspektorem koncentračních táborů by zaručovalo rovněž řádné obhospodařování, které by odsud pro vzdálenost Terezína a Prahy, nedostatek vhodných úředníků a chybějící jakékoli zkušenosti v této oblasti nebylo proveditelné.

Opis této zprávy jsem předložil vyššímu vedoucímu SS a policie v Čechách a na Moravě a veliteli bezpečnostní policie a SD v Čechách a na Moravě v Praze.

v opise

- a) vyššímu vedoucímu SS a policie SS-gruppenführerovi Frankovi
- b) veliteli bezpečnostní policie a SD v Praze s prosbou o vzetí na vědomí a podporu

G e s c h k e

Praha, dne 15. července 1940

1. Poznámka

Podpora předloženého návrhu už není nutná, neboť mezitím bylo odsouhlaseno zřízení státněpolicejního vězení v pevnosti Terezín.

G i e s

2. Ad acta IV C

Státní ústřední archív v Praze, 109 — 4 — 313

CESTA SEVEROMORAVSKÝCH ODBOJOVÝCH PRACOVNÍKŮ NACISTICKÝMI VĚZNICEMI

JOSEF BARTOŠ

Když fašistické Německo zaútočilo proti Československu, patřily severní Morava a Slezsko k těm částem pohraničí, které byly okupovány hned po uzavření mnichovské dohody začátkem října 1938. Zároveň s německými oblastmi byla tehdy zabrána i čistě česká území, k nimž patřil rozsáhlý pás českých obcí na Zábřežsku, Šumpersku a Uničovsku.¹⁾ Bylo to celkem 66 převážně českých obcí s přirozeným střediskem v Zábřehu, ačkoliv i v tomto městě převážil v důsledku okupace počet německého obyvatelstva nad českým. Podle reálných odhadů zůstalo v českém „ostrově“ na severozápadní Moravě, spojeném jen úzkými koridory s českým vnitrozemím na jih k Litovli a na západ k Lanškrounu v Čechách, kolem 54 000 Čechů, tj. přibližně o 9 000 méně než zde bylo napočítáno při sčítání v roce 1930.²⁾ Ze zábřežského politického okresu, kde bylo absolutně i relativně nejvíce Čechů, zůstalo v okleštěné republice Lošticko.³⁾

Jestliže většina německého obyvatelstva přivítala příchod nacistického vojska s velkým nadšením, potom pro české usedlíky nastalo jedno z nejhorších a nejtěžších období. Zároveň to však byla doba, kdy se nejuvědomělejší a nejstatečnější část obyvatel pozvedla k odporu a odboji proti mnohem silnějšemu nepříteli.⁴⁾

Nacisté se stali všemocnými pány. I když docházelo k třenicím mezi sudetskými a říšskými Němci, šlo spíše o boj o mocenské a hospodářské pozice. Antifašistická fronta neměla mezi německým obyvatelstvem větší vliv již před okupací a situace se ještě zhoršila po nuceném odchodu podstatné části německých antifašistů z pohraničí při záboru. Zbytek pokrokově smýšlejícího německého obyvatelstva v pohraničí byl tak hlídán a perzekvován, že nebyl schopen po celou dobu okupace aktivnějšího odporu.

České obyvatelstvo na severní Moravě bylo hned po okupaci zbaveno všech politických a národnostních práv. Byly zakázány naprosto všechny české politické strany, organizace a spolky, někteří politici a veřejní činitelé utekli do vnitrozemí, ostatní byli přinuceni vzdát se jakékoliv legální aktivity. Veškerá veřejná správa, politická, soudní, finanční a také právní struktura byla přizpůsobena říšskoněmeckému vzoru a dána výhradně do rukou Němců. Hlavní a rozhodující silou se podle vůdcovského principu stala nacistická strana, NSDAP, a její složky, jako SS, SA, Hitler-Jugend a další. I v čistě českých obcích, pokud jen to bylo trochu možné, byl jmenován německý starosta. Zvlášť pověstná byla nacistická policie, od četníků až po gestapo.

Nacisté počítali s tím, že celý český prostor bude germanizován, a to jednak přeměněním, jednak vystěhováním a vyhubením. České obyvatelstvo v okupovaném pohraničí, v tzv. župě Sudety, bylo na řadě první, přičemž česká oblast na severní Moravě patřila pro svou velikost a také polohu k nejdůležitějším objektům germanizace.

V průběhu okupace ovládli nacisté veškerý český průmysl, který nebyl na severní Moravě nijak velký. Bylo plánováno i zabránění veškeré české pudy, ale tento projekt byl realizován jen částečně, protože mohl narušit zemědělskou výrobu — a pro nacisty bylo v době války zásobování prvořadé. Válka přinesla i celou řadu dalších těžkostí, zvláště přidělový systém, pracovní mobilizaci a nahánění českých dělníků a řemeslníků do říše.

Germanizace se zvlášť výrazně projevila v oblasti kultury a školství. S okamžitou platností byly hned po okupaci zrušeny všechny české vyšší školy a postupně byly zavírány i školy měšťanské. Nakonec byly ponechány v čistě českých oblastech jen obecné školy s českým vyučovacím jazykem, avšak i zde bylo věnováno víc hodin němčině než češtině; byl také zrušen dějepis a výuka i výchova se měla dít v nacistickém duchu. Bylo zakázáno hrát české divadlo a kina, knihovny byly zavřeny nebo z nich byly vyloučeny všechny pokrokové a vlastenecké české knihy. V pohraničí také neexistoval žádný český periodický tisk a bylo přísně zakázáno poslouchat cizí rozhlas. Těmito a dalšími příkazy a zákazy byl znemožněn českému obyvatelstvu jakýkoliv svobodnější pohyb a národní vyžití.

Politický a národnostní útlak, hospodářská a kulturní germanizace a neblahé důsledky války způsobily, že české obyvatelstvo bylo krajně nespokojeno. Vycítilo také, že jde o jeho bytí a nebytí, což přirozeně stmelovalo jednotlivé vrstvy k odporu, i když jenom část obyvatel se odhodlala k aktivnímu odboji proti okupantům.

V prvním období se mezi českým obyvatelstvem projevila vlna odporu proti bezprostředním důsledkům okupace, hlavně proti připojení k říši, zavírání českých škol a jiných českých objektů a zařízení. Tento odpor byl však většinou jen spontánní, nebylo zde žádné legální ani ilegální síly, která by byla schopna takový boj organizovat a vést. Tím obtížněji a pomaleji se rodily organizované skupiny, které se rozhodly i proti mnohonásobné přesile bojovat.

Největší a neaktivnější odbojovou organizací na celé severozápadní Moravě bylo Národní sdružení československých vlastenců (NSČV). Tato organizace se rodila již od počátku okupace, ale vlastní rozmach její činnosti spadá do let 1941—1943, kdy se po napadení Sovětského svazu fašistickým Německem zvýšil odpor českého obyvatelstva proti okupantům. Byla to nepočetnější odbojová organizace v celém odtrženém pohraničí.

Hlavním střediskem se stal Zábřeh. Zdejší odbojoví pracovníci se již v červnu 1941 sešli v Leštině s některými komunisty a dohodli se, že odbojové hnutí na severní Moravě bude budováno jednotně a budou do něho zapojeni všichni aktivní odpůrci fašismu bez rozdílu politického a náboženského přesvědčení.

První velkou akcí protifašistické ilegální sítě bylo uspořádání sbírky na podporu rodin uvězněných a nacisty postižených občanů, která proběhla před vánocemi 1941. Na jaře roku 1942 vydala organizace leták, ve kterém vyzývala jménem veřejných představitelů emigrace v Londýně a Moskvě všechny Čechy k jednotnému boji proti nacistům.

V dalším období navázala zábřežská odbojová skupina styky s mnoha ilegálními skupinami nebo jejich zárodky v českých obcích tehdejšího zábřežského okresu a nakonec i s odbojovými skupinami na Šumpersku, Uničovsku, Lanškrounsku a Moravskotřebovsku; překročila i protektorátní hranice a vytvořila vlastní síť také na Lošticku.

K největšímu rozmachu činnosti celé organizace došlo v roce 1943, kdy vítězství sovětských vojsk u Stalingradu přispělo k základnímu obratu v druhé světové válce. Na několika ilegálních schůzkách na jaře roku 1943 bylo vytvořeno krajské vedení, zřízeny okresy a okrsky a v místech pak ilegální výbory. I když nelze přesně zjistit počet členů organizace, je možno s určitostí tvrdit, že přesáhl sedm set. Byly vypracovány také stanovy Národního sdružení československých vlastenců, podle nichž šlo o celonárodní organizaci, jejímž hlavním úkolem je boj za osvobození z fašistického jarma.

Národní sdružení československých vlastenců organizovalo mnohostrannou odbojovou činnost. Vydalo několik čísel ilegálního časopisu Národní osvobození, který byl rozmnožován na cyklostylu a rozšiřován po celém kraji. Byly uspořádány další dvě sbírky na pomoc nacisty postiženým rodinám. Bylo však chybou, že na některých místech byly při těchto sbírkách pořízeny seznamy příspěvů, což se stalo osudným. V celku však sbírky pomohly rozšířit ilegální organizaci, někdy až příliš, a nezajistily odboj materiálně, to i v následujícím období rozmachu partyzánského hnutí.

Významnou složkou činnosti ilegálního Národního sdružení bylo zajištění úkrytu pro ty odbojové pracovníky, kteří se rozhodli utéci před zatčením či nasazením na práce do Německa. Počet těch, kteří začali od roku 1942 přecházet do úplné ilegality, stále rostl. Místní vlastenecké výbory měly za úkol připravit i další úkryty a bunkry pro pozdější potřebu. Několik mladých odbojářů bylo posláno ilegální cestou do Jugoslávie. Byly navázány kontakty se zajateckými tábory v okolí, vedle materiální a politické pomoci se podařilo zorganizovat několika zajatcům útěk do zahraničí, opět hlavně do Jugoslávie. Vedení organizace soustavně sledovalo vysílání zahraničního rozhlasu a zprávy pak rozšiřovalo prostřednictvím časopisu i ústně mezi českým obyvatelstvem. Je třeba si uvědomit, že česká oblast v okupované části severozápadní Moravy byla velmi izolována a oddělena protektorátní hranicí od vlastního českého zázemí.

Národní sdružení čs. vlastenců ovlivnilo příznivě i aktivní odpor proti nacistům, v této době zvláště prostřednictvím sabotáží. Na některých místech byly vyráběny výbušné a zápalné nálože, které pak byly vhozovány do jedoucích vlaků na zábřežském nádraží. Rozšířily se i sabotáže v továrnách, kam fašisté naháněli stále více českých dělníků. Podle ústředních pokynů vypracovaly místní vlastenecké výbory mobilizační plány k zajištění důležitých objektů a bojové a pořádkové činnosti v případě osvobození či ukončení války.

Význam Národního sdružení československých vlastenců byl však ještě mnohem širší a větší. Dokazovalo nacistům, že ani český lid na severní Moravě se s okupací nsmířil, a na druhé straně posilovalo zdejší české obyvatelstvo ve vůli vydržet a vzdorovat těžkému osudu. Národní sdružení bylo všennárodní organizací odporu proti fašistům, která sice nebyla řízena bezprostředně komunistickou stranou, ale celkově svým charakterem i aktivitou nebyla vzdálena té linii, která prosazovala protifašistickou jednotu a odmítala pasivní vyčkávání na konec války a osvobození.

Ilegální síť Národního sdružení čs. vlastenců se v roce 1943 rozrostla do takové šíře, že bylo stěží možné udržet delší dobu celou organizaci v tajnosti. Bylo tomu ovšem i proto, že se tehdy předpokládal mnohem dřívější konec války, takže již v roce 1942 a v ještě větší míře v roce 1943 přecházeli někteří odbojoví pracovníci do úplné ilegality. Tak také došlo k prvním, byť víceméně náhodným zatčením.

K prvnímu zásahu proti síti NSČV přikročilo gestapo již v září 1943 v obci Klopina, koncem roku v Bludově a v únoru 1944 v Jedlí. Ve všech případech šlo při zatýkání v ilegálně žijících osob a jejich pomocníků v Jedlí, o první velkou přestřelku ukrytého sovětského zajatce s policisty a s oběťmi na obou stranách. Po zatčení a mučení na gestapu v Šumperku se oběsil zajatcův ochránce Jan Pospíšil a později podobně skončila ve vězení v Opavě i Pospíšilova matka.⁵⁾ Vedle toho se náhodou dostaly do rukou gestapa stanovy NSČV, ale v žádném z těchto případů nebyly prozrazeny další ilegální spoje.

Z našeho hlediska je důležité, že až do této doby byly zatčené osoby ze severozápadní Moravy po výsleších na šumperském gestapu poslány buď k soudu do Vratislavi (Breslau), ale ještě častěji do koncentračních táborů v Buchenwaldu, Sachsenhausenu, Mauthausenu i Osvětimi. Je zajímavé, že se téměř neobjevuje jednak pro župu Sudety příslušný vrchní zemský soud v Litoměřicích, jednak přímo na Zábřežsku umístěná nacistická věznice na hradě Mírov.⁶⁾

K prozrazení celé sítě NSČV, jak je dnes již prokázáno, došlo z jiné strany, a sice v souvislosti s likvidací tzv. župního přípravného revolučního národního výboru v Olomouci začátkem roku 1944. Z Olomouce se zatýkání přeneslo postupně do Litovle a odtud do Loštic, kde se středomoravská a protektorátní ilegální síť prolínala se sítí NSČV v „sudetském“ území severní Moravy. Jen v samotných Lošticích bylo v polovině března 1944 zatčeno asi třicet pět osob.⁷⁾

Vzhledem k právě uvedené situaci představovalo první „stanici“ zatčených členů NSČV olomoucké gestapo a jeho vyšetřovací věznice, která byla umístěna v budově bývalého vojenského soudu a garnizonního vězení, a proto nazývána „garňák“. Tímto vězením prošlo za okupace asi třicet tisíc vězňů. Byla to ovšem jen přestupní stanice k soudům, do dalších věznic a ještě častěji do koncentračních táborů. Protože však šlo o vyšetřovací věznici, byli všichni zatčení právě zde vystaveni nejhorším metodám gestapáckých výslechů.⁸⁾

Z Olomouce šly na severní Moravu dvě zcela odlišné zprávy. Byl to v první řadě moták zatčeného F. Gallase, který varoval vedoucí odbojové organizace v Zábřehu a vyzýval je k útěku; někteří z nich uposlechli a přešli do ilegality. Na druhé straně to však bylo sdělení služebně gestapa v Opavě, že byly zjištěny stopy rozsáhlé ilegální organizace mezi českým obyvatelstvem na Zábřežsku.⁹⁾ Gallas byl později jako člen vedení NSČV předán gestapu v Šumperku a rozhojnil zde počet dalších zatčených.

Ostatní odbojoví pracovníci z Litovle a Loštic byli po skončení vyšetřování posláni napřed do Brna a odtud k tzv. lidovému soudnímu dvoru do Breslau-Vratislavi. Z litovelské skupiny bylo 26. září 1944 odsouzeno k trestu smrti šest vlastenců, mezi nimi i učitel Jan Linhard, rodák z Leštiny u Zábřeha. Trest byl těsně před vánocemi 1944 vykonán. Z loštické skupiny byl stejný trest vyřčen již 22. září 1944 nad Františkem Kubelkou, který nakonec zemřel v březnu 1944 ve věznici Waldheim, i když mu byl trest změněn na dvanáct let káznice. Ostatní zatčení z Lošticka sdíleli stejné osudy jako většina vězňů ze „sudetské“ části severní Moravy, tj. ocitli se nakonec v Terezíně.¹⁰⁾

Opavské gestapo po obdržení zprávy okamžitě vytvořilo zvláštní komando, které bylo posláno do Zábřeha. To se sice vrátilo s nepořízenou, že prý vedoucí odbojové organizace utekli, ale hned na to byly zřízeny další zatýkácké skupiny v Šumperku, Lanškrouně a v menším rozsahu také pro Šilpersko (Štítecko) a Moravskotřebovsko.¹¹⁾

K prvnímu zatýkání v Zábřehu, Šumperku a Šilperku — Štitech došlo 30. března 1944. Potom se vlna zatýkání v dubnu, květnu a červnu rozšířila do všech oblastí, kde působilo Národní sdružení čs. vlastenců.

Názory na počet zatčených členů a přívrženců NSČV se po válce poměrně dost odlišovaly, odhady se pohybovaly od 600 přes 800 do 1 000 i více.¹²⁾ Úplně přesný počet zjistit nelze, na základě různých šetření a seznamů lze však oprávněně tvrdit, že v letech 1944—1945 bylo nacisty na severozápadní Moravě uvězněno 550 až 600 lidí. Poměrně přesný, i když zřejmě ne beze zbytku úplný seznam politických vězňů ze Zábřežska obsahuje celkem 388 jmen, pokud sem započítáme i vězně usmrcené a zemřelé. Další podstatný podíl připadá na českou část Šumperska, protektorátní Lošticko a méně již na české vesnice na Uničovsku. K zatýkání došlo i na Lanškrounsku v Čechách a ojedinelé také na Moravskotřebovsku.¹³⁾ Celá polovina zatčených případů na druhé čtvrtletí roku 1944.¹⁴⁾

Je třeba dodat, že poměrně značnému počtu odbojových pracovníků v čele s hlavními vedoucími K. Holoušem a J. Tůmou se podařilo před zatčením uniknout a přejít do ilegality. Z těchto ohrožených se pak začaly vytvářet, i když za velmi obtížných podmínek, také v oblasti severozápadní Moravy partyzánské skupiny. Podle dochovaných oběžníků gestapa v Opavě a některých dalších materiálů bylo zatykačem hledáno v průběhu roku 1944 ze severozápadní Moravy celkem 153 osob, z toho 86 opět v druhém čtvrtletí 1944. I některá zatčení na jaře a v létě 1944 v této oblasti byla spojena již s likvidací spolupracovníků partyzánů; tak tomu bylo např. v Písařově, Cotkytlí, Zábřehu a v oblasti Drozdovské Pily.¹⁵⁾

V dosavadní literatuře bylo všeobecně konstatováno, a to na základě výpovědí gestapáků po květnu 1945, že po provedení výslechů šumperským gestapem (částečně i gestapem lanškrounským) byli všichni zatčení rozděleni do skupin podle rozsahu provinění a na základě toho posláni do jednotlivých koncentračních táborů a věznic, resp. k soudu do Breslau-Vratislavi. Tak se začalo tradovat, že zatčení s nejmenším pro-

viněním v podobě víceméně pasivního poskytování peněz na sbírky Národního sdružení byli poslání do Terezína. Prokážeme brzy, že tento názor je třeba opravit.¹⁶⁾

Zatčení členové a přívrženci Národního sdružení čs. vlastenců byli většinou podrobeni prvním, ale surovým výslechům na příslušné četnické stanici, odkud pak byli z celé oblasti převáženi do vyšetřovací věznice gestapa v Šumperku. Tato věznice byla umístěna v budově bývalé tzv. donucovací pracovny, lidově zvané robotárna, která po okupaci sloužila také nacistickému krajskému soudu v Šumperku. Zatčení byli vyslýcháni někdy přímo v místnostech „robotárny“, ale nejčastěji byli převáženi do budovy gestapa, kde byly vedle kanceláří zřízeny ve sklepních místnostech kobky i mučírny.¹⁷⁾

Slovo mučírna zde není nadnesené, protože výslechy byly prováděny opravdu stylem středověkého útrpného práva, samozřejmě s bitím (tzv. zostřený výslech s 25 ranami holí byl povolen dokonce oficiálně) pěstmi, holemi, býkovicí, pohrabáči, se svazováním do kozelců, věšením za ruce, kopanci a mnoha dalšími rafinovanými metodami, kde k rozhodně ne posledním patřila hrozba postížení nevinných příslušníků rodin, příbuzných a blízkých. Takto byl již 7. dubna ubit v Šumperku Oldřich Jurásek z Jedlí a v Moravské Třebové hned při prvním výslechu Adolf Cihlár, později pak učitel Bohumil Ballon z Veleboře a Miloš Petřík z Bystřece na Lanškrounsku.¹⁸⁾

Fašisté se nespokojili jenom se zatýkáním a uspořádali pro české obyvatelstvo několik hrůzných zastravovacích veřejných poprav. První byla realizována 10. července 1944 v obci Jedlí, kde byli veřejně pro výstrahu oběšeni tři vlastenci, druhá pak 5. října, kdy byli obdobným způsobem popraveni na hoře Lázek další tři odbojoví pracovníci z Cotklyte a Hoštejna. Vzhledem k neúčinnosti těchto výstražných akcí použili nacisté i jiné metody, včetně tzv. amnestie pro partyzány, ale nakonec se znovu vrátili k nejhorší brutalitě. Šumperské gestapo ještě koncem března 1945 odvezlo z „robotárny“ šestnáct mladých českých lidí na střelnici u obce Bratrušov a tam je bestiálně zavraždilo; teprve na poslední chvíli bylo upuštěno od zveřejnění této poprav.¹⁹⁾

Po skončení výslechu byli všichni zatčení rozděleni do pěti skupin, od hlavních představitelů NSČV přes další funkcionáře k řadovým členům a vědomým výspěvovatelům na sbírky, od nich pak k osobám, které přispěly finančně bez vědomí účelu, a nakonec k těm zatčeným, kterým nebylo nic dokázáno. Poslední skupina byla opravdu výjimečná, protože až na zcela ojedinělé případy nedošlo v tomto období k propuštění zatčených.²⁰⁾ Naopak přibyla vedle již zmíněných partyzánů a jejich pomocníků ještě skupinka mladých lidí, která byla těsně před prozrazením organizace vyslána ilegálně do Jugoslávie, ale byla zde při přechodu hranic chycena a po výsleších přes Vídeň poslána do Šumperka.²¹⁾

Poněkud jinou kapitolu představuje zatčení vedoucích představitelů severomoravského odboje v čele s Karlem Holoušem a parašutistou Vítězslavem Lepaříkem v polovině října 1944 v Praze. V. Lepařík, který se dal do služeb gestapa, skončil nakonec s dalším parašutistou Adolfem Horákem a též s Radomírem Smrčkou v Terezíně. Podobně dopadlo i několik partyzánů, kteří byli zatčeni koncem roku 1944, zejména v Hrabové a v Jamném v severovýchodních Čechách. Některé z nich gestapo po dohodě s K. Holoušem z „propagačních“ důvodů propustilo, ale další museli sdílet stejné osudy s uvězněnými členy NSČV.²²⁾

Po skončení základního vyšetřování na šumperském gestapu museli být vězňové urychleně přesouváni na jiná místa, protože tzv. robotárna byla zcela přeplněna.²³⁾ Nepodařilo se prozatím zjistit, podle jakého klíče byli uvězněni členové NSČV rozděleni, jisté je, že byli rozesláni na několik míst, a sice do trestnice Mírov, do věznice v Opavě a Krnově a nejvíce pak do Terezína.

Kupodivu nejméně zatčených bylo posláno na hrad Mírov, i když tato trestnice byla nejbližší, několik kilometrů od Zábřehu. Bylo to však zřejmě proto, že v tomto vězení

byli od roku 1942 umísťováni především tuberkulózní vězňové z českých zemí a Polska; do té doby sloužil Mírov hlavně jako policejní věznice olomouckého a brněnského gestapa, kde čekali obvinění po skončení výslechů na soud. Pokud jde o oblast tzv. východních Sudet, byli na Mírov posíláni v tomto prvním období vězňové s menšími a převážně nepolitickými tresty od německých krajských soudů ze Šumperka, Opavy a Nového Jičína.²⁴⁾

Přes uvedené skutečnosti byla však přece jen menší skupina zatčených členů NSČV na Mírov poslána, pravděpodobně pro kritický nedostatek místa v šumperském vězení. Svědčí o tom ta skutečnost, že zde byli vězňové ponecháni jen kratší dobu a potom převezeni spolu s ostatními do Terezína.²⁵⁾

Právě zde však musela být zaznamenána první oběť z řad již vězněných severomoravských ilegálních pracovníků, když 14. května 1944 zemřel Josef Tannert starší ze Zábřehu; existují i dohady, že byl ubit gestapáky.²⁶⁾

Další skupiny vězňů byly poslány do vězení v Opavě a v menší míře i v nedalekém Krnově. I v těchto případech šlo zřejmě především o využití „volných“ vězeňských kapacit, resp. o odlehčení přeplněné věznice v Šumperku. Do Opavy však byli posláni také ti, kteří měli být blíž opavskému gestapu, jak o tom svědčí další výsledky některých zatčených, kdežto do Krnova byly přemístěny vedle několika mužů převážně ženy. Nejdůležitější je však ta skutečnost, že vězňové z obou uvedených míst byli po poměrně krátké době posláni hromadně též do Terezína.²⁷⁾

Většina zatčených zůstala i po skončení gestapáckého vyšetřování v Šumperku. Byli to hlavně ti, kteří byli uvězněni v první etapě od konce března do konce dubna 1944. V květnu sice probíhala ještě další zatýkáni a vyšetřování, která se protáhla v některých místech až do druhé poloviny června, avšak zároveň bylo rozhodnuto poslat podstatnou část vězňů do Malé pevnosti v Terezíně. Nemáme bohužel k dispozici žádný doklad o tomto rozhodnutí. Nevíme přesně, kdo a kdy vydal příslušný rozkaz, a konec konců ani to, podle jakých kritérií byli vězňové vybíráni, takže se musíme opřít jen o faktický průběh událostí, jak je zaznamenali pamětníci.²⁸⁾ Jisté je, že tímto hlediskem nebylo jen ukončení výslechů, ale ani jen zjištěná míra provinění.

V Šumperku sice zůstala i po červnu 1944 značná část vedoucích funkcionářů ilegální organizace NSČV, avšak je faktem, že další z nich se ocitli v Terezíně. Koncem roku 1944 byli pak k nacistickému soudu do Breslau-Vratislavi vybráni nejprovinilejší vězňové z obou míst, rozdíl byl jenom v tom, že ze šumperské „robotárny“ byli tehdy odvezeni téměř všichni, kdežto z Terezína jenom část, jak se ještě podrobněji zmíníme.

Je třeba ještě dodat, že k ojedinělým zatčením v souvislosti s činností NSČV došlo i po červnu 1944, ale to již byly většinou postihy příslušníků rodin některých ilegálních pracovníků, zejména těch, kteří gestapu nějakým způsobem unikli. Tak tomu bylo i se skupinou mužů a žen ze Zábřehu počátkem srpna 1944, kdy zde byli partyzány zastřeleni dva němečtí četníci. Většina takto zatčených byla po poměrně krátké době propuštěna, ale někteří skončili, jak již bylo uvedeno, na veřejných popravištích v Jedlí a na Lázkou, případně ve vězeňských celách v Šumperku a Terezíně. Na druhé straně byli od září 1944 z obou uvedených míst postupně propuštěni i ti ze zatčených, jejichž provinění nebylo prokázáno, to v případě Šumperka, nebo bylo minimální, to zase hlavně v Terezíně.

O nacistické policejní věznici v Malé pevnosti Terezín, která byla zřízena v roce 1940, bylo vydáno již mnoho různých publikací, často v několika vydáních. Je však zajímavé, že v žádné z nich nebyly zmiňovány transporty vězňů ze severozápadní Moravy.²⁹⁾ Teprve dosud nejrozsáhlejší odborná práce z roku 1976 přinesla kratičkou zmínku o tom, že v roce 1944 byli do Terezína dopraveni i vězni z okupované části severní Moravy, z okresů Opava, Nový Jičín, Šumperk a Lanškroun.³⁰⁾

V té době, konkrétně v roce 1975, však již provedla celá skupina odborných pracovníků Památníku Terezín sběr vzpomínek na severní Moravě, zvláště na okrese Šumperk. To umožnilo doplnit „historii“ Malé pevnosti o osudy největší deportace vězňů z okupovaného pohraničí, z tzv. Sudet.³¹⁾

Rozsáhlý soubor vzpomínek poskytl sice řadu základních poznatků, avšak i velmi podrobné prozkoumání a porovnání nemohlo dát naprosto přesnou odpověď na několik poměrně důležitých otázek: kolik transportů, v jakém počtu a k jakému datu bylo odesláno do Terezína.³²⁾ Ukázalo se bohužel, že v několika směrech je paměť po více než třiceti letech značně nespolehlivá.

Lze předpokládat, že z okupované severní Moravy byly v rozmezí jednoho měsíce poslány do Terezína celkem čtyři transporty vězňů. Naprosto jisté jsou transporty z 26.—27. května a z 16.—17. června 1944, o nichž máme nejvíce informací. Vedle toho byly pravděpodobně provedeny další převozy 6.—7. června a 26.—27. června 1944.³³⁾ I když počet osob v každém ze zmiňovaných transportů je odhadován pamětníky různě, nejčastěji se objevují čísla od 60 do 80. Protože první transport, podle dochovaného původního seznamu, zahrnoval nejméně 65 osob, možno oprávněně předpokládat, že do Terezína bylo převezeno celkem kolem 250 vězňů z celé oblasti severozápadní Moravy.³⁴⁾ Šlo přibližně o necelou polovinu všech zatčených členů a spolupracovníků NSČV.

Bez nějakého konkrétnějšího pramene bude možno stěží určit, proč byli zatčení posláni právě do Terezína. Byla to přece jen věznice převážně „protektorátní“, i když doslova na hranicích se župou Sudety. Důvod „volné kapacity“ zde nepřicházel v úvahu, protože v Malé pevnosti byl právě v této době vedle dosavadních tří vězeňských dvorů intenzivně budován čtvrtý, který měl téměř zdvojnásobit počet vězeňských míst celkem asi na 2 500. Ve skutečnosti se zde průměrný počet vězňů zvýšil asi z tisíce v roce 1941 na dva tisíce v roce 1944, nakonec sem však bylo koncem dubna 1945 doslova namačkáno přes pět tisíc osob.³⁵⁾ Z dalšího osudu vězňů ze severní Moravy lze vyvodit, že Terezín byl pro určitou část z nich vlastně koncentračním táborem, pro další část to však byla jenom přestupní stanice k soudu v Breslau-Vratislavi.

Všechny převozy byly uskutečňeny vlakem a společně ze všech již několikrát zmíněných míst, a sice asi ze dvou třetin ze Šumperka, dále pak z Opavy, Krnova a Mírova. Z nádraží v Bohušovicích byli všichni vězňové odváděni pěšky do bran Malé pevnosti. Členové prvního transportu, to lze tvrdit s určitostí, byli umístěni na II., tzv. dílenském dvoře, a to na cele číslo 33; malá skupinka žen byla rozmístěna do cel na I. a později III., tj. ženském dvoře.³⁶⁾ O druhé skupině ze 6.—7. června toho víme daleko méně (podle tří svědectví byl poslán již na IV. dvůr). Důležité je, že třetí transport byl již určitě umístěn na nově otevřeném IV. dvoře, v doposu prázdných, avšak přece jen starších celách ve špici tohoto dvora s vyvýšenou terasou, zpočátku nejvíce v celách č. 36 a 37.³⁷⁾ Byly to veliké tunelovité kobky, které byly zapuštěny do pevnostního valu a neměly v podstatě žádné osvětlení. Sem, pokud nejde o omyl v datování, byli umístěni i členové čtvrtého transportu z posledního červnového týdne. Výjimku tvořila skupina chycených běženců do Jugoslávie, která byla uvězněna v samotkách na I. dvoře. U jednotlivců nelze vyloučit i jiné rozmístění, avšak podle svědectví pamětníků byly všechny skupiny zpočátku ponechány společně.

Všichni vězňové ze severozápadní Moravy zůstali ve svých civilních šatech, ale na kalhoty jim byly namalovány červené pásy a na prsa a záda červený trojúhelník. To, že byli ponecháni pospolu, bylo výhodou, protože se většinou vzájemně znali. Na druhé straně jim velké strádání způsobovala skutečnost, že byli s věčným hladem namačkáni ve vlhkých, studených, zatuchlých a neosvětlených celách a nesměli několik týdnů vůbec vyjít ven.³⁸⁾ Byli totiž označeni jako KA, což znamenalo zákaz venkovní práce.³⁹⁾

Na první cely vzpomínají vězňové jako na místa a období velké psychické i fyzické zátěže, ale zároveň jako na dobu vzájemného povzbuzování, dobu mnoha diskusí a dokonce i přednášek o různých profesních znalostech, životních zkušenostech i politické

orientaci; výraznou aktivitu zde projevovale několik předválečných členů KSČ. Na celách se také potichu zpívalo, i když za to byly tresty, také recitovalo, v některých případech ovšem i modlilo.

Velení Malé pevnosti potřebovalo pracovní síly a tak asi po třech týdnech prosadilo zařazení severomoravských vězňů do práce, napřed aspoň uvnitř pevnosti. Skupina řemeslníků byla přidělena do dílen na II. dvoře, zvláště do stolařské, zámečnické a elektrotechnické, a také na prvním dvoře, kde byla obuvnická a krejčovská dílna. V elektrotechnické dílně se vězňové, konkrétně T. Klecker ze Šumperka, zasloužili o pokračování v poslechu rozhlasových zpráv. Navázali tak na činnost vězňů, kteří byli nedlouho před jejich příchodem deportováni z Terezína do koncentračních táborů.

Protože značná část vězňů ze severní Moravy byla tvořena zemědělci, byli někteří z nich (včetně žen) přiděleni na různé polní a zahradní práce, ke koňům a do stájí. Poměrně dost vězňů bylo zařazeno do tzv. stavebního komanda a pracovalo na výstavbě hromadných cel na levé a samotek na pravé straně IV. dvora; samotky byly úplně dokončeny až začátkem roku 1945. Nejvíce vězňů z námi zkoumané oblasti však bylo nakomandováno do tzv. kůžičkárný, tj. na stříhání králíčích kůže. Tato práce byla vykonávána napřed v celách na II. dvoře, později v dřevěném baráku mezi první a druhou bránou přístupu do IV. dvora.

Později ani to nestačilo a část vězňů ze severní Moravy byla posílána s pracovními komandy do blízkého i vzdálenějšího okolí, hlavně do různých okolních závodů a státek, na opravy železniční tratě v Ústí n. Labem, ojedinele také na práce v podzemní továrně Richard u Litoměřic a dokonce i na úpravy zámečku Jenerálka u Prahy. V závěrečném období války bylo mnoho vězňů nasazováno na zarovnávaní terénu v okolí Malé pevnosti, prý pro případ obrany proti nepřátelskému výsadbku, a na stavbu protitankového příkopu i dalších opevnění mezi Terezínem a Litoměřicemi.

S rozdělením do pracovních komand bylo spojeno i nové rozmístění vězňů na jednotlivé dvory a do cel. Na I. dvoře byly takto nejvíce obsazeny cely č. 17 a 18 a na II. dvoře cely 20—23 a 34; ojedinele šlo i o jiné místnosti. Nevelká část osob byla ponechána na IV. dvoře v původních kobkách s čísly 35—40, ale v další etapě byli poměrně dost často vězňové posíláni do postupně dokončovaných velikánských betonových cel s čísly 41—45 na levé straně IV. dvora, které byly plánovány pro 200 vězňů. Takto se severomoravští odbojoví pracovníci ocitli mezi masou ostatních vězňů a sdíleli s nimi všechny další strasti a bolesti.

Útrapám v Terezíně první podlehl Karel Ides starší ze Zábřeha, který zemřel 15. července 1944. Následoval Zdeněk Pavlík, kterému gestapo přerazilo žebra a když se přidala tuberkulóza, zemřel doma asi za čtyři dny po propuštění z věznice v listopadu 1944. Několik dnů po zatčení zemřel v Terezíně koncem roku 1944 partyzán František Reichl z Písařova. Byly to jen první oběti.⁴²⁾ To nejhorší vězně terezínské věznice teprve čekalo. Bylo jen malou útěchou, že několik jednotlivců bylo v listopadu a před vánočními svátky 1944 propuštěno domů.

Cesty vězňů členů Národního sdružení čs. vlastenců se koncem roku 1944 rozvojily. Část z nich byla ponechána v Terezíně, ale poměrně velká skupina z Terezína i Šumperka byla poslána do Breslau-Vratislavi k nacistickému tzv. lidovému soudnímu dvoru.

Ze Šumperka byl vlak do Breslau-Vratislavi vypraven pravděpodobně 20. prosince 1944. Neznáme přesně počet přepravovaných, víme jen, že se vešli do jednoho speciálního vagónu se zamřížovanými okny. K tomuto transportu bylo připojeno i několik zbývajících vězňů z Mirova.⁴³⁾

Vlak z Terezína, resp. z Bohušovic, byl stejným směrem vypraven naopak hned po vánocích. Nejčastěji je uváděno datum 27. prosince, ale ve skutečnosti to bylo 28. pro-

since 1944. Velikost transportu je pamětníky odhadována velice různě, avšak podle zachovaného deníčku jednoho z vězňů můžeme dnes již přesně určit, že celý transport představoval 137 mužů a 2 ženy.⁴⁴⁾

Je jisté, že v obou případech byli vybráni ti, u nichž gestapo předpokládalo největší provinění.

V Breslau-Vratislavi byli vězni ze Šumperka i Terezína odvedeni do mohutného cihlového komplexu věznice, která byla umístěna na Klečkovské ulici (Kletschkauerstrasse). Tam byla většina vězňů umístěna po třech na samoty. Jídlo zde bylo ještě horší než v Terezíně. Brzy po příjezdu zemřel na následky chvatu a brutality dozorců při převozu z Terezína Stanislav Nasadil z Dlouhomilova, který napadal na jednu nohu a nestačil gestapáckému tempu. Všichni ostatní vězňové čekali na soud, ale k tomu již nedošlo.⁴⁵⁾

Protože se nezadržitelně blížila Rudá armáda, začali nacisté v druhé polovině ledna 1945 z Breslau-Vratislavi vězně a také civilní obyvatelstvo evakuovat; samotné město potom drželi ještě dlouho v obklíčení. Vězňové ze severní Moravy byli 24. ledna odpoledne ve spěchu odvedeni na nádraží a odtud odvázeni směrem na západ. Jednomu z vězňů se dokonce podařilo utéci a ukrýt se až do konce války v Polsku, na druhé straně zemřel při cestě vlakem 26. ledna Josef Kristek z Klášterce.⁴⁷⁾

O spěchu a zmatku svědčilo také to, že nacističtí průvodci nevzali s sebou příslušné písemnosti a teprve ve vlaku se dotazovali, kdo z vězňů ještě nebyl souzen. Někteří toho pohotově využili, prohlásili se za odsouzené a byli proto posláni z Drážďan přes Waldheim až do Zwickau, kam přijeli 27. ledna 1945. Zde byli pro naprostou přeplněnost věznice umístěni napřed na půdě v zámku a nakonec v zajateckém táboře na bývalé střelnici u města, kde se dočkali osvobození. Bylo to 17. dubna 1945.⁴⁸⁾

Větší skupina vězňů byla přemístěna do Drážďan, do věznice nazývané lidově Matylda (Matyldastrasse). Ani zde sice k soudu již nedošlo, ale při hrůzném náletu angloamerických letadel z 13. na 14. února 1945 dostala přímý zásah i tato věznice, která začala hořet. Některým vězňům se podařilo vyrazit dveře a uniknout, avšak pro mnohé to znamenalo neodvratnou smrt. Při náletu zahynulo ze severní Moravy podle dosavadních zjištění dvanact odbojových pracovníků, mezi nimi i funkcionáři NSČV Ferdinand Gallas a Teodor Klecker.⁴⁹⁾

Z uprchnuvších vězňů byla větší část brzy chycena, útek ve vězeňských šatech a bez jakýchkoliv prostředků až domů na Moravu se podařil jen asi čtyřem jednotlivcům. Ostatní byli znovu zavřeni, resp. rozptýleni do několika dalších míst, např. do Lipska a Königsteinu. Znamenalo to i další oběti na životech. O nacistické „důkladnosti“ svědčí názorně to, že jednu skupinu vězňů poslali ještě 24. dubna do Litoměřic, zřejmě ke zdejšímu tzv. vrchnímu zemskému soudu. Její členové se takto podivnou oklikou dostali do bezprostřední blízkosti Terezína.⁵⁰⁾

Ty vězně ze severní Moravy, kteří zůstali v Terezíně, čekal dvojí osud. Poměrně velkou skupinu, můžeme počítat asi 80 lidí, nacisté postupně propouštěli. Došlo k tomu v menší míře v únoru a ve větším rozsahu koncem března a koncem dubna 1945.⁵¹⁾ Důvody byly různé, nejdůležitější spočíval zřejmě v tom, že mnoha zatčeným nemohlo gestapo nic podstatného dokázat a navíc bylo třeba uvolnit tolik potřebná místa pro doslova se valící transporty vězňů z koncentračních táborů na východě. Někteří propuštění byli tak vysíleni, že zaplatili přinejmenším zdravím. Nebylo vůbec netypické, jestliže vězeň s původní váhou 93 kg vážil po návratu 45 kg.

Nejhůře na tom byli ti, kteří byli v Terezíně ponecháni. Zažili totiž otřesnou dobu epidemií úplavice a potom skvrnitého tyfu. První projevy tyfóvé nákazy se objevily již v březnu 1945, ale vedení tábora toho nedbalo. Teprve později začalo soustřeďování nemocných do velkých cel na IV. dvoře, který byl nakonec 30. dubna 1945 zcela uzavřen a nemocní i zdraví zde ponecháni svému osudu. Ocitlo se tam i mnoho severomoravských vězňů, kteří museli prožívat neuvěřitelné poměry v nejméně třikrát přeplněných

celách, kde musely některé oběti ležet i na zemi, kde přetékalý výkaly ze dvou záchodů sloužících pro 600 lidí.

Někteří vězňové ze severní Moravy zemřeli v prvních měsících roku 1945 na úplné vysilení či tyfus přímo v Malé pevnosti, další po převozu do nemocnice, když konečně 5. května se představitel tzv. České pomocné akce dostali i na IV. dvůr. Následovaly další oběti i po osvobození Rudou armádou 8. května 1945. Někteří vězňové byli v té době tak nemocní, že téměř nevnímali, co se kolem nich děje. Podle jmenovitých seznamů zemřelo v Terezíně ze severní Moravy od ledna do 8. května 1945 devět a ještě v průběhu května 1945 na následky tyfu dalších sedm osob, tedy nejméně šestnáct obětí na životech. Za všechny jmenujme aspoň hostinského Eduarda Novotného z Drozdovské Pily, který musel být 11. dubna svědkem smrti svého syna Vladimíra — a sám se dožil jen 19. května 1945.⁵²⁾

Nakonec je třeba znovu poznamenat, že v Terezíně skončili svůj život i ti, kteří se podíleli na prozrazení a zatčení představitelů severomoravského odboje, i když zároveň hledali únik ze spárů gestapa, nebo si aspoň zajišťovali alibi. Na příkaz pražského gestapa byl v Terezíně již 19. ledna 1945 popraven Radomír Smrčka, zřejmě totožný s osobou, která je v nacistických dokumentech známá jako František Ryšavý, následoval 1. března bývalý parašutista Adolf Horák a 28. dubna další parašutista Vítězslav Lepařík, který byl evidován pod jménem Vítězslav Lepší. Gestapo se mstilo na každém kroku až do posledních dnů okupace.⁵³⁾

Cesta většiny severomoravských odbojových pracovníků nacistickými věznicemi skončila osvobozením v květnu 1945. Žádný z nich však již nikdy nemohl zapomenout ani na prožitě hrůzy, ani na spolupojovníky, kteří položili v boji s poměrně mnohem silnějším nepřítelem svůj život. Ze sedmdesáti českých obcí na severozápadní Moravě zahynulo ve fašistických věznicích a koncentračních táborech přes 120 vlastenců. Největší počet připadá na roky 1944 a 1945 — a na členy Národního sdružení čs. vlastenců. Přes 50 dalších padlo na domácí i zahraniční půdě se zbraní v ruce.⁵⁴⁾

POZNÁMKY

- 1) Souhrnně o okupovaném pohraničí viz Bartoš Josef: Okupované pohraničí a české obyvatelstvo, Praha 1986.
- 2) Bartoš Josef: Odboj proti nacistickým okupantům na severozápadní Moravě, Šumperk 1986. Týž: Postavení českého obyvatelstva na severní Moravě za nacistické okupace, Olomouc—Šumperk 1969.
- 3) Bartoš Josef: Odboj proti nacistickým okupantům na Lošticku, Šumperk 1979. Týž: Styky severomoravského a východočeského protifašistického odboje; Severní Morava, sv. 47, 1984, s. 11—16.
- 4) Pokud jde o celkový přehled o odboji, najde zájemce podrobnější údaje se seznamem pramenů a literatury v publikacích, které jsou uvedeny v předcházejících poznámkách, zejména v souhrnné publikaci Bartoš J. Odboj proti nacistickým okupantům na severozápadní Moravě, c. d. Pro geografický termín severozápadní Morava bylo dříve běžně používáno označení severní Morava.
- 5) Bartoš Josef: Lázeň, symbol odboje, Šumperk 1970.
- 6) Macek Jaroslav: Okupační justice v českém pohraničí a její vývoj (1938—1945); in: Sborník archívních prací, 1963, č. 1, s. 63—118. Nedbálek František: Místa utrpení a vzdoru, Praha 1984.
- 7) Archív ministerstva spravedlnosti (AMS) Praha: MLS Opava, LS 99/47 — K. Braun; MLS Olomouc, LS 1203/46 — W. Prellbergi MLS Olomouc, LS 315/47 — E. Hurník; Vojvodský archív Poznaň, Sicherheitsdienst 4, Lageberichte, 1944, fotokopie.
- 8) Garňák, Olomouc 1956. Bartoš Josef: Motáky z gestapácké věznice; c. d.
- 9) Vzpomínky Karla Holouše a Ferdinanda Daňka ze Zábřehu. AMS Praha; MLS Opava, LS 99/47.
- 10) Bartoš Josef: Jan Linhart — pokrokový učitel a antifašista; Severní Morava, sv. 43, 1982, s. 42—43. Viz též poznámka č. 3. V Litovli bylo tehdy zatčeno kolem 40 osob.
- 11) AMS Praha; MLS Opava, LS 99/47; MLS Olomouc, LS 315/47. KS MV Praha, spis č. 673 — 3264/59. V těchto materiálech jsou vedle hlavní venkovské služebny gestapa v Opavě, řízené župní vedoucí služebnou v Liberci, uváděny v tzv. východních Sudetech jen venkovské služebny v Šumperku, Lanškrouně, Novém Jičíně a Studénce, kdežto jinde je zmiňována i venkovská služebna ve Sternberku, a též ve

- Frývaldově-Jesenku. Viz k tomu Sládek Oldřich: Vliv ARLZ na dochovanost archiválií odrzřených oblastí; in Sborník archivních prací, 1980, č. 1, s. 18—61.
- 12) Vzpomínky K. Holouše a řady dalších. Také příslušníci gestapa odhadovali dodatečně počet zatčených na 600, 700 i 1000. Viz pozn. 7. Podle hlášení gestapa ze začátku června dosáhl počet zatčených 379, ale to bylo zatýkáni ještě v plném proudu.
- 13) Tinzová Bohumila: Nacistická politická represe v sudetské části severní Moravy, Olomouc 1982, diplomová práce, s. 115—132; jde o jmenovitý seznam politických vězňů. Bartoš Josef: Odboj na severní Moravě v číslech; Severní Morava, sv. 19, 1970, s.17; autor zjistil od ledna 1944 do ledna 1945 celkem 521 zatčených, což jistě není úplné.
- 14) U 350 zatčených se podařilo zjistit věk: 5 % do 20, 27 % do 30, 38 % do 40, 30 % nad 40.
- 15) Státní oblastní archiv (SOA) Opava; Gestapo Opava, kart. 1, pátrací oběžníky.
- 16) Tento názor zastával autor ještě v poslední své práci Protifašistický odboj na severozápadní Moravě, c. d.; opíral se hlavně o výpovědi gestapáka Karla Brauna z Opavy (AMS, MLS Opava, LS 99/47).
- 17) Věznice gestapa v Šumperku; Vlastivědné zajímavosti, Šumperk, 1970, č. 4. Bartoš Josef: Motáky z gestapácké věznice; Severní Morava, r. 39, 1980, s. 3—12. F. Gallas v dochovaných motáčích psal manželce, že poměry ve vězení v Šumperku jsou mnohem horší než v Olomouci.
- 18) Věrní zůstaneme, Záběh 1945. Vzpomínka na Adolfa C. hláse, Moravská Třebová 1946. Bartoš Josef: Vlastenec a antifašista Bohumil Ballon; Severní Morava, sv. 49, 1985, s. 50—51. Okresní archiv (OA) Šumperk; OV SPB Šumperk, členské dotazníky, dotazníková akce J. Jerskáka; OS Šumperk, TT 1/55.
- 19) Bartoš Josef: Lázeň — symbol odboje, c. d. Zapletal Miroslav: Na úsvitě svobody, Bratrušovská tragédie, Šumperk 1967.
- 20) AMS Praha; MLS Opava, LS 99/47. Podle jmenovitých, ale neúplných seznamů zatčených v letech 1944—1945 ve zkoumané oblasti bylo propuštěno z 524 vězňů celkem 143 osob, z toho však jenom 9 v II. čtvrtletí roku 1944 a naopak 58 v I. čtvrtletí roku 1945. Archiv Ústavu marxismu-leninismu UV KSČ Praha; 1945/673; Severomoravský odboj; tento materiál byl doplněn z různých dalších zdrojů.
- 21) Památník Terezín: Vzpomínky bývalých vězňů Malé pevnosti, č. 1447 — Metoděj Matura, č. 1483 — František Maier. Datování odjezdu asi pětičlenné skupiny do Jugoslávie se značně liší a pohybuje se od 12. února do 15. dubna 1944.
- 22) V. Lepaříka si ponechalo k dalšímu použití gestapo v Praze, K. Holouš a J. Tannertem byli převzati gestapem v Opavě; spolu s nimi byl 20. listopadu 1944 převezen z Terezína přes Prahu do Opavy také další funkcionář NSCV František Stražil, ale ten byl na rozdíl od předcházejících poslán 23. ledna 1945 zpět do Malé pevnosti. Vzpomínky bývalých vězňů Malé pevnosti Terezín, č. 1486 (blíže viz dále). Vzpomínky Karla Holouše a Jaroslava Tannerta.
- 23) Přesnější počty vězňů neznáme, avšak podle svědectví některých pamětníků byla situace taková, že na jeden slánník připadalo až pět osob.
- 24) Bartoš Josef: Nacistická věznice Mírov; in: Terezínské listy, sv. 13, 1984, s. 1—7. Kouřil Miloš: Trestnice Mírov za okupace; Broj proti fašismu a okupaci na jižní Moravě, XIV. mikulovské sympozium 1984, Praha 1984, s. 170—174. I na hradě Mírov se počet vězňů zvýšil ze 108 na 493 k 1. lednu 1944 a na 617 k 30. červnu 1944.
- 25) Přesný počet se nepodařilo zjistit.
- 26) Pokud zde i jinde není uvedena citace zdrojů, opírá se autor o literaturu a prameny, jak jsou uvedeny v c. d. Odboj proti nacistickým okupantům na severozápadní Moravě.
- 27) V Opavě byli všichni vězňové umístěni ve zdejší věznici gestapa, o Krnově se údaje různé, jednou jsou uváděna bývalá kasárna, jindy bývalý klášter — a konečně i soudní věznice.
- 28) Jde hlavně o rozsáhlý soubor vzpomínek v Památníku Terezín, který byl pořízen v roce 1975 pracovníky této instituce ve formě písemných záznamů s pamětníky.
- 29) Jmenujme aspoň ty nejdůležitější publikace: Terezín, kolvárie českého národa, Litoměřice 1948. Kyr Pavel: Malá pevnost Terezín, Národní hřbitov, Ghetto, 9. vyd., Praha 1962. Tyl Otakar—Kulišová Táňa: Terezín, 2. vyd., Praha 1960. Kulišová Táňa—Lagus Karel—Polák Josef: Terezín, Praha 1967. Křiváková Libuše: Terezín, 2. vyd., Praha 1974. Novák Václav: Malá pevnost Terezín, Praha 1976.
- 30) Malá pevnost Terezín, Praha 1976, s. 35 a 46; výčet okresů není přesný. V Památníku Terezín připomíná bývalé severomoravské vězně kamenná váza, která byla po osvobození věnována z vděčnosti za pomoc rodině pekaře Jakubce v Bohušovicích.
- 31) Sběr vzpomínek bývalých terezínských vězňů; Severní Morava, sv. 33, 1977, s. 71—75.
- 32) Pracovníci Památníku Terezín navštívili celkem 81 pamětníků z dnešního Šumperska. Autor měl k dispozici 59 vzpomínek s čísly v rozmezí od 1422 do 1497; o ně se, pokud není uvedeno jinak, opírá celý další výklad.
- 33) Ve vzpomínkách se vedle zmíněných dat objevují i další, např. 28. května, 2. a 18. června, ale i zcela nesprávně 15. dubna, 1. a 5. května; část vězňů si datum vůbec nepamätuje. Pracovníci Památníku Terezín (viz pozn. 31) došli sice také k počtu čtyř transportů, ale zejména mylně se domnívali, že koncem května a v polovině června byly vždy vypraveny po dva dny za sebou dva transporty; jde asi jen o to, že někteří pamětníci uvádějí den odjezdu a druhý den příjezdu, protože vlaky byly vypravovány přes noc.
- 34) Pracovníci Památníku Terezín (viz pozn. 31) odhadli tento počet na 300. Ve vzpomínkách se objevují odhady k jednotlivým transportům i ve výši 100, 150, 200, v jednom případě dokonce i 300 osob.

- 35) Viz literaturu v pozn. 29 a 30. Odhaduje se, že celkem prošlo Malou pevností přes 32 000 vězňů, z nichž asi 2 500 na útrapy zemřelo, resp. bylo popraveno.
- 36) Pamětníci uvádějí i cely 35—39, ale ty byly na IV. dvoře a k přemístění sem došlo až později. Cely 32—34 byly přiřčeny k tzv. dílenskému dvoru koncem roku 1943, z nichž pak cely 32—33 byly v listopadu 1944 opět vráceny k ženskému dvoru. Ženský dvůr byl ve zkoumané době dočasně obsazen vězni z KT Flossenbürg a ženy přestěhovány do objektu za I. dvorem.
- 37) Pamětníci uvádějí i cely 35, 38 a 39. Zde je třeba opravit názor, že IV. dvůr byl pro vězně otevřen až v září 1944; viz Malá pevnost Terezín, c. d., s. 358—361.
- 38) Různé odhady délky "izolace" až na dva měsíce jsou zajímavým důkazem o tzv. subjektivním a objektivním historickém čase.
- 39) Písmena KA jsou překládána různě: Keine Arbeit, Keiner Ausgang, Keine Aussenarbeit.
- 40) Malá pevnost Terezín, c. d., s. 227.
- 41) Terezín, 2. vyd., c. d., s. 19.
- 42) Údaje o obětech na životech byly vedle již zmiňovaných seznamů čerpány také ze soupisu OV ČSPB v Šumperku, dále z materiálů Stanislava Diviše a kartotéky Bohuslavy Tinzové.
- 43) Petřík Rudolf: Vánoce 1944, Zvole 1979, strojopis.
- 44) Sběr vzpomínek bývalých terezínských vězňů, c. d.; zde je počet členů transportu uváděn ve výši 200, avšak zachovaný dobový záznam v notesu St. Diviše ze Šumperka je jednoznačný.
- 45) Jenců Karol: Českoslovenští odsouzení ve vratislavských věznicích; Slezský sborník, 1970, č. 3, s. 293 až 304. Nejpodrobnější vzpomínky na tuto věznicí viz Tvardík Ludvík: Vzpomínky pro budoucnost, Frýdek-Místek 1986, s. 37—70.
- 46) Datování je opět převzato z notesu St. Diviše, i když se ve vzpomínkách uvádějí i jiná data od 20. do 26. ledna. Viz též Hlas revoluce, č. 51—52, 29. 11. 1986.
- 47) Vzpomínky vězňů, č. 1465 — Jan Jílek.
- 48) Vzpomínky, notes a další materiály St. Diviše.
- 49) Petřík C. R.: Zkázka věznic Matylda; Moravský sever, č. 18, 2. 5. 1947. Viz též: Hlas revoluce, č. 6, 8. 2. 1975. Naše slova, 29. 4. 1975. Bartoš Josef: Matylda z gestapácké věznic, c. d.
- 50) Sběr vzpomínek bývalých terezínských vězňů, c. d.; odhad 40 % propuštěných ze všech deportovaných do Terezína (tj. 120 osob) je zřejmě poněkud nadnesený. Viz též pozn. 20. Zcela ojedinělé bylo vyreklamování jednoho vězně za pračku pro jednoho gestapáka v Šumperku.
- 51) Vzpomínky vězňů, č. 1436, 1445, 1490, 1496.
- 52) Viz pozn. 42; seznamy byly autorem doplněny o vlastní záznamy z jiných zdrojů, např. kronik.
- 53) Sládek Oldřich: Zločinná role gestapa, Praha 1986, s. 349—356, 384. Kypr Pavel: Malá pevnost Terezín, c. d., s. 122. Kulišová Táňa—Lagus Karel—Polák Josef: Terezín, c. d., s. 54. KSČ proti fašismu, Praha 1971, s. 331.
- 54) V seznamu obětí odboje OV SČSP v Šumperku je uvedeno 152 jmen prokazatelně z území Šumperka (tj. i dřívějšího Zábřezka) a celkem 205 obětí (včetně volyňských Čechů). Na památku NSČV na Látku je uvedeno jmenovitě 186 obětí, tj. i mimo území dnešního okresu Šumperk. Viz též Bartoš Josef: Odboj na severní Moravě v číslech, c. d.

ČEŠTI MUŽI V RAVENSBRŮCKU

(PŘEDBĚŽNÁ ZPRÁVA O DOSAVADNÍCH VÝSLEDČÍCH VÝZKUMU)

MIROSLAVA BENEŠOVÁ

V povědomí všech lidí je Ravensbrück znám jako nacistické represivní zařízení určené výhradně pro ženy. V našem příspěvku chceme proto připomenout, že jeho součástí byl také mužský tábor, jímž prošli vězni mnoha národností, mezi nimi rovněž Češi a Slováci.

Příkaz ke zřízení velkého koncentračního tábora pro ženy, na něž byla uvalena ochranná vazba, dal v roce 1938 Heinrich Himmler.¹⁾ S výstavbou se zanedlouho začalo poblíž městečka Fürstenberg v Mecklenbursku. A protože bylo již osvědčenou praxí, že stavbu těchto táborů mohou provádět samotní vězni, přesunuli nacisté do těchto míst koncem roku 1938 v několika transportech 500 vězňů z nedalekého koncentračního tábora Sachsenhausen.²⁾

Sachsenhausenští vězni nejdříve obehnali určený prostor v blízkosti jezera Schwedt osnatým drátem a postavili dva baráky, v nichž byli ubytováni. Posléze zahájili výstavbu prvních bloků pro ženy. Nově zřizovaný koncentrační tábor byl pojmenován podle nedaleké osady Ravensbrück a byl úředně otevřen 15. května 1939.³⁾ Takový byl začátek ženského i mužského tábora.

Je nesporné, že mužský tábor vznikl pro potřeby ženského tábora, protože při jeho výstavbě a provozu ženy nebyly schopny konat všechny práce. Z úsporných důvodů ležel v těsném sousedství a podléhal témuž politickému oddělení gestapa a lagerkommandantovi. Taktéž vězeňský režim byl v obou táborech stejný.

Již v prvním období budování ženského tábora, kdy byly prováděny fyzicky náročné pozemní a stavební práce, zahynulo nebo bylo utýráno několik desítek vězňů. Zbývající byli po několika měsících vyčerpávající těžké práce odesláni 15. dubna 1939 zpět do Sachsenhausenu.⁴⁾ Namísto nich přišli v srpnu 1940 francouzští váleční zajatci. V té době již bylo dostavěno šestnáct obytných bloků, které byly naplněny vězeňkyněmi. Po odchodu zajatců přibýly v březnu 1941 dvě nové skupiny vězňů ze Sachsenhausenu, čítající dohromady 350 osob. Jejich úkolem bylo urychleně postavit deset dalších bloků pro ženy.⁵⁾

Od počátku roku 1941 se stále větší měrou podílely na výstavbě tábora samotné vězeňkyně. Prováděly mnohé náročné práce: kopaly příkopy, pracovaly na cestách a při stavbě kanalizace, planýrovaly okolí tábora, dopravovaly stavební materiál, budovaly nové baráky. Pouze na kvalifikované práce používala správa tábora služeb řemeslníků. Zpočátku byli najímání němečtí civilní dělníci, ale protože byli drazí a poněvadž by s nimi vězeňkyně mohly navázat styky, a také viděli mnoho z toho, co mělo zůstat utajeno, byli nakonec přivezeni další vězni ze Sachsenhausenu. Ze stejného důvodu přicházeli v roce 1941 i vězni z Dachau (např. v červnu 1941 skupina 300 vězňů).⁶⁾

V souvislosti s novým rozšiřováním ženského tábora bylo v březnu 1942 přesunuto do Ravensbrücku 800 vězňů z Buchenwaldu.⁷⁾ Do tohoto velkého transportu bylo zařazeno také několik Čechů. Byli to především bývalí důstojníci československé armády, které gestapo zatko pro podezření ze zpravodajské činnosti ve prospěch západních mocností nebo přímo za aktivní činnost. Příjezdem buchenwaldských vězňů se stav osazenstva v mužském táboře zdvojnásobil. Česká národnostní skupina byla tehdy zastoupena 6 % až 7 %, tj. asi 70—80 vězni.⁸⁾

Zvýšený stav mužských pracovních sil umožnil vedení tábora realizovat plánované

stavební práce v rozsáhlejší měřítku. V prostoru mezi ženským a mužským dvorem bylo zahájeno budování kálcovny o několika stech stavech, na kterých měly pracovat ženy. Okolí tábora se nadále planýrovalo, upravoval se jeho povrch, aby zde mohly být vystavěny další obytné bloky pro ženy. V průběhu dalších let postavili vězni i vězeňkyně vlečku z nedalekého Fürstenbergu až do tábora Jugendlager (pro mladistvé delikventky) aj. Mužský tábor se rovněž zvětšoval a v konečné podobě se rozkládal na ploše 1,5 hektaru.⁹⁾

V listopadu a zejména v prosinci 1942 postihla mužský tábor hladová katastrofa. V důsledku silných mrazů, které si vynutily zastavení téměř všech prací, rozhodlo vedení tábora zkrátit dávky potravin a porcí. Vězňové začínali umírat hlady. Počátkem roku 1943 se situace ještě zhoršila. Jenom za únor bylo odepsáno ze stavu 240 vězňů. Z původního početního stavu 1 540 mužů, který měl tábor v říjnu 1942, zůstalo na konci března 1943 pouhých 530 vězňů. Přes tisíc mužů bylo doslova zlikvidováno hladem.¹⁰⁾

V letech 1943—1944 přicházely do Ravensbrücku nové pracovní transporty — zejména ze Sachsenhausenu a Buchenwaldu. Koncem podzimu roku 1944 se objevil v táboře zvláštní transport. Byla to skupina asi šedesáti slovenských partyzánů, účastníků Slovenského národního povstání.¹¹⁾

Začátkem března 1945 začali nacisté realizovat plány postupné evakuace tábora. Ze stavu asi 4 000 vězňů mužského tábora bylo vybráno 2 200 osob a odvezeno do Sachsenhausenu.¹²⁾ Avšak v polovině dubna 1945 přibyl do Ravensbrücku obrovský několika-katísčový transport vězňů z Dory, která byla před blížící se frontou úplně evakuována.¹³⁾ Tuto skupinu naprosto zubožených, nemocných, vysílených a hladových vězňů umístilo vedení ravensbrückého tábora do tehdy již opuštěného Jugendlageru a do baráků firmy Siemens-Halske, kde se nepracovalo. Vězni z Dory rychle umírali, protože jim nebyla poskytnuta žádná pomoc a péče.¹⁴⁾ Koncem dubna 1945 byl Ravensbrück evakuován.

Podívejme se nyní blíže na samotný mužský tábor. W. Kiedrzyńska uvádí, bohužel bez udání pramene, že jím prošlo asi 20 000 vězňů. Průměrně žilo v táboře kolem 2 000 mužů a v posledních letech války až na 4 000. Vězni zde byli různorodí a byli příslušníky více než třiceti národností. Nejpočetnější byli zastoupení Poláci (6 423), Němci (3 978), Rusové (3 838) a Francouzi (2 246). Menší národnostní skupiny tvořili: Belgičané, Češi, Holanďané, Italové, Jihoslované, Maďaři, Řekové, Slováci, Ukrajinci aj.¹⁵⁾

Jak velké bylo zastoupení českých vězňů? Při rekonstrukci kartotéky jsme získali jmenovité údaje o 276 Češích. Počet českých vězňů v mužském táboře v Ravensbrücku byl však bezpochyby vyšší.¹⁶⁾ Při rozboru údajů o příchodech Čechů do Ravensbrücku jsme zjistili, že sem přicházeli po celé válečné období. A protože čeští občané patřili k prvním cizincům v nacistických koncentračních táborech, nepřekvapí, že náleželi i k prvním vězňům nasazeným do Ravensbrücku na výstavbu ženského tábora.

Nejvíce českých vězňů bylo do Ravensbrücku přesunuto v letech 1940—1944 četnými transporty z nedalekého Sachsenhausenu. V letech 1940—1943 máme doloženy příchody 30—40 Čechů z Dachau, přičemž převážná část přišla v březnu 1941. Od roku 1942 přijížděli také v transportech z Buchenwaldu a od roku 1944 z Dory, která již byla samostatným táborem. Podle údajů, které se nám podařilo zjistit, bylo z Buchenwaldu a Dory převedeno do Ravensbrücku nejméně šest desítek Čechů. V průběhu války byli do mužského tábora dopraveni čeští vězni i z jiných koncentračních táborů: např. v roce 1942 z Flossenbürgu a v roce 1944 dokonce z Osvětimi, kde od léta probíhala částečná evakuace. Někteří Češi sem přicházeli i přímo, bez předchozího pobytu v koncentračním táboře, a to ze služben gestapa v protektorátě nebo v okupovaném pohraničí. V těchto případech však šlo pouze o jednotlivce.

Jak jsme výše uvedli, zřízení mužského tábora v Ravensbrücku bylo vynuceno okol-

nostmi, které souvisely s výstavbou tábora pro ženy. Je proto pochopitelné, že vězni odcházeli před zařazením do transportu jistým výběrem. Tomu nasvědčuje věková skladba českých vězňů, jejichž stáří se pohybuje v rozpětí 20 až 50 let. Jedná se tudíž o muže v produktivním věku. Mladší, případně starší vězni se ve sledovaném vzorku objevují jen ojediněle a jejich podíl je navíc mnohem nižší než v jiných táborech.

Čeští občané byli posíláni nacistickými orgány do koncentračních táborů z různých důvodů. Nás proto bude zajímat, jaké bylo z tohoto hlediska složení českých vězňů v Ravensbrücku.¹⁷⁾ Chceme se zmínit o příčinách perzekuce, i když jsme si vědomi, že evidovaný počet Čechů v rekonstruované kartotéce je neúplný.

Do první skupiny můžeme zařadit osoby zatčené pro účast v organizovaném odboji. Ze sledovaného vzorku 276 Čechů jsme zjistili, že asi 12 % patřilo k příslušníkům komunistického odboje. Zástupci všech nekomunistických odbojových organizací a skupin jsou zde zastoupeni přibližně 20 %.

Na 36 % Čechů však nemůžeme zařadit do konkrétní odbojové skupiny, protože jejich nesouhlas s nacismem měl čistě individuální charakter (např. ilegální přechod hranic, porušení zákazu poslechu zahraničního rozhlasu, rozšiřování ilegálních zpráv a tiskovin, podpora perzekvovaných a stíhaných osob, ukrývání stíhaných osob atd.). Zvláštní skupinu českých politických vězňů tvořili tzv. rukojmí, tj. osoby zajištěné povětšinou ve zvláštních zatýkacích akcích. V Ravensbrücku jich bylo 10 %.

Necelými 7 % byli zastoupeni občané zatčení pro různé pracovní přestupky (za útěk z práce v říši, za snahu vyrábět zmetky v továrnách zbrojního průmyslu atd.).

Mezi českými vězni v Ravensbrücku bylo i 6 % židů a cikánů, tj. občanů pronásledovaných nacisty z rasových důvodů. K nim můžeme přiřadit téměř 2 % Čechů, kteří byli deportováni do koncentračního tábora z národnostních důvodů, a to ze severní Moravy.

Ostatní skupiny vězňů sledované z hlediska důvodu zatčení jsou prakticky zanedbatelné. Čeští lidé byli vězněni v nacistických represivních zařízeních většinou za protifašistický postoj, a proto mezi nimi prakticky nebyly asociální živly.

Uvedli jsme, že ravenbrůčtí vězni budovali ženský tábor, několikrát jej rozšiřovali, stavěli pracovní dvůr a jiné objekty. Přesto to nebyl jediný druh práce, na který byli nasazeni. I muži byli odesíláni, zejména od roku 1944, do ravenbrůckých pracovních poboček, které v průběhu války vznikaly v blízkosti zbrojních závodů. Zde byli společně s vězeňkyněmi nasazováni do výroby — např. v Neubrandenburgu, Rechlinu, Barthu, Malchowu, Neustrelitz a jinde.

Podívejme se, co bylo dále s českými muži, deportovanými do Ravensbrücku, kam případně odtud odcházeli, respektive jakým způsobem bylo jejich věznění ukončeno.

Zjistili jsme, že někteří vězni byli z Ravensbrücku propuštěni. Tato skutečnost však pro ně neznamenal konec perzekuce. Museli se hlásit na gestapu a nastoupit do pracovního nasazení podle příkazů nacistických orgánů. Těchto případů máme v kartotéce jmenovitě 16. Do tohoto počtu jsme však nezahrnuli 22 vězňů, kteří byli propuštěni na konci války, 21. a 22. dubna 1945.¹⁸⁾ Podle W. Kidrzyńske, opět neuvádí pramen, mělo být za celé období existence mužského tábora propuštěno 371 vězňů různých národností.¹⁹⁾

Další možnou formou nabytí osobní svobody byly útky. V Ravensbrücku se množily s koncem války, kdy narůstaly výhrůžky esesáků, že v případě porážky Německa všechny vězně zlikvidují. S největší pravděpodobností jen nepatrný počet pokusů skončil úspěšně.²⁰⁾

Pro část českých vězňů nebyl mužský tábor v Ravensbrücku posledním místem jejich perzekuce. Některé skupiny vězňů byly po jisté době vráceny zpět do původního tábora, případně odtransportovány jlnam. K největšímu přesunu vězňů došlo začátkem března 1945. V této více než dvoutisícové skupině převedené do Sachsenhausenu bylo podle našeho odhadu několik desítek Čechů.

Celkově bylo v letech 1941—1945 odtransportováno z mužského tábora 7 513 vězňů do jiných koncentračních táborů, především do Sachsenhausenu, Dory, Bergen-Belsenu, Buchenwaldu, Dachau a Osvětími.²¹⁾

Pro některé vězně se však Ravensbrück stal posledním místem jejich pobytu. Chceme se zmínit o těch, kteří zde zemřeli. Domníváme se, že v tomto případě nelze posuzovat úmrtnost v závislosti na věkové skladbě vězňů. V odborné literatuře se uvádí, že za celé období existence mužského tábora zemřelo 1 617 vězňů, včetně 90 zastřelených nebo pověšených.²²⁾ Nejvyšší úmrtnost byla v zimě 1942—1943 v době hladové katastrofy a při evakuaci tábora v posledních dnech války. Ve sledovaném vzorku českých vězňů jsme jmenovitě podchytili 33 případy úmrtí:

Bania	František	3. 10. 1899	leden 1944
Barka	Otto	29. 6. 1915	28. 9. 1943
Doskočil	Josef	1919	1945
Fiala	Karel	25. 1. 1898	prosinec 1942
Fišer	Adolf	?	1944
Glaser	Ignaz	2. 12. 1907	květen 1942
Golombek	František	28. 12. 1895	2. 10. 1942
Klouda	Richard	25. 10. 1901	28. 9. 1942
Kosejk	Václav	13. 9. 1907	leden 1945
Kot	Jaroslav	25. 4. 1914	2. 6. 1941
Kraina	Henryk	27. 11. 1886	7. 7. 1944
Lipanský	Adolf	1. 1. 1898	srpen 1942
Löwy	Hanuš	1911	1943
Martínek	Leopold	11. 10. 1896	11. 4. 1942
Matoušek	Oldřich	25. 2. 1901	leden 1942
Neumann	Jaroslav	16. 10. 1885	září 1943
Niedermayer	Adolf	22. 6. 1914	červen 1941
Ochmann	Josef	3. 7. 1901	10. 4. 1945
Rosenzweig	Rudolf	17. 10. 1889	květen 1942
Roudnický	Josef	3. 6. 1898	září 1942
Saar	Rudolf	28. 12. 1892	červen 1942
Seidler	Valentín	13. 2. 1894	červen 1942
Sopr	Bohumil	28. 3. 1907	29. 1. 1945
Souček	František	?	20. 7. 1944
Štastník	Josef	22. 2. 1891	27. 4. 1945
Štastný	František	15. 11. 1901	15. 12. 1942
Švejkar	Stanislav	29. 7. 1920	11. 3. 1943
Teller	Emil	6. 12. 1901	prosinec 1941
Terber	Jan	9. 7. 1894	prosinec 1942
Tůma	Aleš	4. 1. 1924	duben 1945
Veselý	Leopold	14. 11. 1878	15. 3. 1943
Vít	Jaroslav	16. 9. 1909	únor 1945
Vojtěch	František	29. 1. 1890	listopad 1941

O dvou Čechách bezpečně víme, že byli v Ravensbrücku popraveni: František Souček (i s manželkou) a Bohumil Sopr, pracovník ilegální KSČ.

Vzhledem k faktu, že do Ravensbrücku byli vězni posíláni na práci a v produktivním věku, je nesporné, že převážná část úmrtí Čechů i příslušníků jiných národností byla nepřirozená.

Poslední skupinu tvoří vězni, kteří se v Ravensbrücku dožili osvobození. Dne 24. dubna 1945 začala evakuace tábora. Týkala se více než 10 000 vězňů z mužského tábora

a pracovních poboček. Po odchodu všech vězňů i vězeňkyň, 28. dubna, zůstalo v táboře jen několik desítek chůze neschopných a nemocných mužů a žen. Evakuace většiny mužského tábora probíhala po trase Malchow—Neustadt-Glewe. Zahynulo při ní 10 % vězňů. Velká skupina mužů došla až do Schwerinu, kde byla převzata zástupci Švédského červeného kříže a sovětskými vojáky.²³⁾ Mezi nimi, podle našich zjištění, bylo nejméně 160 Čechů.

Ti, kteří zůstali v táboře, byli 30. dubna 1945 osvobozeni sovětskými vojáky.

POZNÁMKY

- 1) Muser E. — Zavrl V., FKL žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück, Ljubljana 1971, s. 34—35. V roce 1938 již existovaly nebo se budovaly tyto nacistické koncentrační tábory: Dachau (1933), Sachsenhausen (1936), Buchenwald (1937), Mauthausen (1938) a Flossenbürg (1938).
- 2) Sachsenhausen. Dokumente, Aussagen, Forschungsergebnisse und Erlebnisberichte über das ehemalige Konzentrationslager Sachsenhausen, Berlin 1974, s. 174. Muser E. — Zavrl V., c. d., s. 35.
- 3) Broszat M., Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933—1945. In: Anatomie des SS-Staates, München 1967, 2. díl, s. 81, pozn. 126.
První ženy přišly do Ravensbrücku přibližně ve stejné době jako vězni ze Sachsenhausenu, v období mezi 11. 11. až 30. 12. 1938. Bylo to 90 vězeňkyň z Lichtenburgu. Brzy po příchodu byly rovněž zapojeny do prací při budování tábora. (Podrobněji v článku M. Benešové, České ženy v Ravensbrücku, in: Tereziánské listy č. 15, 1986/1987).
- 4) Sachsenhausen. Dokumente, Aussagen, Forschungsergebnisse und Erlebnisberichte über das ehemalige Konzentrationslager Sachsenhausen, Berlin 1974, s. 174.
- 5) Kiedrzyńska W., Ravensbrück, kobiece obóz koncentracyjny, Warszawa 1965, 2. vyd., s. 309.
- 6) Muser E. — Zavrl V., c. d., s. 36. Archív Památníku Terezín, sbírka vzpomínek č. 1619 a 1860.
- 7) Buchenwald varuje. Dokumenty, vzpomínky, svědectví, Praha 1962, s. 71. Kiedrzyńska W., c. d., s. 309.
- 8) Hájková D. a kol., Ravensbrück, Praha 1963, 2. vyd., s. 247.
- 9) Kiedrzyńska W., c. d., s. 309.
- 10) Hájková D. a kol., c. d., s. 249—252.
- 11) Tamtéž, s. 265—266.
- 12) Tamtéž, s. 267.
- 13) V souvislosti s blížící se západní frontou probíhala od 4. dubna 1945 evakuace koncentračního tábora Dora, odkud byla část vězňů přesunuta do Ravensbrücku. Burghof I. a L., Pelyny K., Mahn- und Gedenkstätten „Mittelbau-Dora“, Berlin 1981, s. 45—46. Proces s válečnými zločinci z Dory: A Booklet with a Brief History of the "Dora-Nordhausen" Labor-Concentration Camp of The United States of America versus Arthur Kurt Andrea et Al., Trial commenced at Camp Dachau, Germany on 7 August 1947, s. 45 a 54. Archív Památníku Terezín, sbírka vzpomínek č. 1605 a 1687.
- 14) Hájková D. a kol., c. d., s. 268—269.
- 15) Kiedrzyńska W., c. d., s. 310.
- 16) Tamtéž, s. 310.
- 17) Tamtéž, s. 311.
- 18) V těchto dnech bylo z Ravensbrücku propuštěno 120 osob: 60 žen, mezi nimi několik Češek, a stejný počet mužů. Hájková D. a kol., c. d., s. 229 a 269. Benešová M., c. d., s. 26—27.
- 19) Kiedrzyńska W., c. d., s. 313.
- 20) Hájková D. a kol., c. d., s. 265.
Při rekonstrukci kartotéky se nám podařilo získat jména tří Čechů, kterým se podařilo z Ravensbrücku uprchnout: Jan Rychtář (23. 4. 1920) — srpen 1944, Frontišek Kovář (28. 11. 1911) — prosinec 1944, Vratislav Kalus (17. 8. 1919) — leden 1945.
- 21) Kiedrzyńska W., c. d., s. 311.
- 22) Tamtéž, s. 313.
- 23) Tamtéž, s. 313.

EDUARD VAVRUŠKA

LOUTKOVÉ DIVADLO V TEREZÍNĚ

„Kulturní život v terezínském táboře (tzv. ghettu) byl nejlepším dokladem toho, že člověk tvoří z vnitřní potřeby, že umělecká tvorba je člověku stejně nutná jako dobývání potravy. Rozvíjel se od samého začátku. Byly to projevy kulturního života, které pozvedaly vůli vězňů k životu. Byly to projevy kulturního života, které posilovaly důvěru, mezinárodní solidaritu vězňů a pevnou víru v dobrý a vítězný konec.“¹⁾

„Kultura je do jisté míry nezávislá na civilizaci. Žili jsme uprostřed války v koncentračním táboře barbarsky vymyšleném a barbarsky řízeném, vtěsnali nás jako dobytek na neuvěřitelně malou plochu, nechali nás spát na mnohapatrových pryčnách, jíst z plechových misek většinou vstoje, vykonávat potřebu na páchnoucích latrínách, nechávali nás žít v neustálém strachu před transporty k plynovým komorám. A přece se v tomto prostředí konalo ilegální vyučování dětí, denně hrála divadla, byly koncerty, přednášky, denně přicházely zprávy zvenčí, které rychle kolovaly, a denně se obnovovala tuhá víra, že to nakonec nemůže dopadnout jinak než dobře.“²⁾

Oba citáty — byť ve zkratce — charakterizují jak bohatost, tak nesmírný význam kulturní činnosti v terezínském ghettu. O Terezíně bylo napsáno dostatečně mnoho, abychom se nemuseli v práci, která si klade za cíl shrnout dosud poznaná fakta o loutkovém divadle v ghettu, podrobně zabývat odpovědí na možnou otázku, jak vůbec mohlo dojít k takovému rozvinutí kulturní a osvětové práce v podmínkách tábora. Uvedme místo toho alespoň několik vět z už zmíněného článku, který výstižně podává obraz atmosféry terezínského koncentračního tábora.

„... Terezín nebyla poslední stanice, ne osvětimské peklo, jen něco jako jeho dost příšerné předpekli. Kultura tu dosud mohla existovat, pro mnoho vězňů znamenala právě tato náruživě pěstovaná až křečovitá kultura jedinou jistotu. Jsme lidi, říkali tou aktivitou! A kdybychom měli zahynout, ať naše oběť není marná. I tímhle jí dáváme smysl.“

Jisté „objektivně příznivé“ podmínky ke kulturní činnosti nebyly ovšem v Terezíně od počátku. Zprvu byl vedením tábora zakázán jakýkoliv kulturní projev. Koncem prosince 1941 povolila komandantura pořádat po práci přátelské večery, tzv. Kameradschaftsabende. Program musel být předem cenzurován a schválen. V průběhu doby se zamyšlený důsledný dozor nad veškerou kulturní činností vymkl nacistům z rukou.

Tento krátký exkurs do historie vývoje kulturních poměrů v ghettu je nutný, abychom pochopili, proč nejvíce zpráv o kulturních akcích (včetně loutkového divadla) se zachovalo z let 1942 a dalších. Po dobu, kdy byla jakákoliv kulturní činnost zakázána, rozvíjela se mezi českými vězni ilegálně. Pochopitelně ilegality bránila masovost, a tak zatím není známo, zda v této době došlo k nějakému pokusu o realizaci loutkového představení. Zřejmě těžko v takové podobě, s jakou se v Terezíně setkáváme nezdědky v pozdějších letech (zejména 1943 a na počátku 1944), kdy došlo k viditelné změně v postoji komandantury ke kulturnímu dění v ghettu. Souviselo to nesporně s přípravou-

vanými podvody, kdy měl Terezín v očích světové veřejnosti získat pověst opravdového lázeňského ráje, který vůdce velkomyslně věnoval nehodným židům. Nacisté potřebovali kromě halasně roztrubované, ve skutečnosti však velmi omezené terezínské samosprávy, další argumenty, jimiž by přesvědčili příliš zvědavou světovou veřejnost, že židům v jejich městě nic nechybí. Potřebovali to dokumentovat některými kulturními akcemi, jichž hodlali nejružnějším způsobem propagačně využít. Vzhledem k zeměpisnému položení Terezína i ke složení jeho nedobrovolných obyvatel je celkem pochopitelné, že i v kulturní oblasti dominoval český živel. Tím, že mezi vězni byl veliký hlad po kultuře, tím, že s řadou transportů se do Terezína dostaly celé skupiny vědců, literátů, divadelníků a hudebníků, prostě lidí od kultury, rozrostl se brzy terezínský kulturní život do rozměrů, které esesáci neočekávali a které už pak nedokázali zvládnout.

Také terezínskému loutkovému divadlu dal podnět hlad. Hlad po kultuře. Dospělí jej naplňovali vědomě, myslíce přitom na děti, které toužily po kráse a něže tím bolestněji, čím bylo vnější okolí drsnější a dětským snům a představám vzdálenější. Zejména zpočátku nahrazovaly loutky i dospělým „opravdové“ divadlo, jehož realizace se potýkala s téměř nepřekonatelnými překážkami.

Tento důvod, jak se zdá, stál u kolébky jednoho z nejslavnějších terezínských loutkových představení, „Pohádky o Honzovi“. Skupina divadelních nadšenců, jejímiž členy byli mj. inženýr Artur Engländer³⁾ a Vlasta Schönová,⁴⁾ se po sérii zdařilých recitačních večerů rozhodla loutkářsky inscenovat upravený Tolstého-Mařánkův operní text. Dvanáct marionet vyrobil zkušený starý loutkář Kohnstein, kostýmy pro ně ušila ze zbytků košíl a jiných hadříků, jichž se po příjezdu nových a nových transportů vždy něco našlo, paní Kopecká-Theinerová.⁵⁾

Engländer vybudoval z omezených prostředků jedno z technicky nejdokonalejších loutkových jevišť v Terezíně, dobrovolníci elektrikáři postavili dokonce reostat. Pohádka o Honzovi se dočkala premiéry a dvou repríz na půdě tzv. Magdeburských kasáren,⁶⁾ a to v únoru 1942. Potom byla půda — známý a navštěvovaný kulturní sál — uzavřena a kulturní stánek přenesen do typické vojenské „cimry“ v prvním patře. I tu však dokázali obyvatelé zkulturnit. Čistě si ji vybilili, terezínští umělci vyzdobili stěny. I lávice byly, většinou ze zrušených synagóg. K pokusu o nové provedení tu došlo po únoru 1943, tedy zhruba po roce. Soubor doznal značných změn v důsledku transportů, rovněž publikum se změnilo.

Autentická textová předloha se nezachovala, očití svědci původního představení v Magdeburských kasárnách však dodnes s dojetím vzpomínají na krásnou pohádkovou podívanou, která však nepostrádala aktualizaci, všem divákům více než srozumitelnou.

Loutky z Pohádky o Honzovi — aspoň některé — vypomohly jiné loutkářské skupině. V jejím čele stál Jaroslav Dubský⁷⁾ a Walter Freud.⁸⁾ Freud začal v Terezíně řezbat dřevem pro své potěšení. Z příležitostně sehnánoho dřeva zhotovil pracně jedinou, asi šedesátcentimetrovou loutku — marionetu. V duchu předválečných představ o dokonalosti dokázala pohybovat ústy a dokonce i prsty. S výsledkem několikaměsíční práce se známý brněnský loutkář pochlubil na konci roku 1942 kulturním pracovníkům péče o mládež⁹⁾ a přivedl je tak nepřímou na myšlenku připravit pro stovky terezínských dětí loutkové divadlo. Čekat celé měsíce na další Freudovy loutky byla ovšem perspektiva v nejistotě terezínského života příliš vzdálená. Hlavní iniciativy se chopil Dubský. Rozhodl se uskutečnit aspoň jediné představení s jednoduššími loutkami. Ochotného pomocníka našel v sochařce Orienterové, jež vyrobila celý soubor asi třiceticentimetrových loutek s hadrovými hlavičkami, obalenými punčochovinou. V podstatě se podobaly panenčkám, mohly však pohybovat rukama i nohama. Freud samozřejmě nelenil a několik dalších hlaviček vyřezal ještě do premiéry. Chybějící postavy doplnily marionety z Pohádky o Honzovi. Poněkud různorodý soubor loutek zřejmě připravené hře neubral

na působivostí — zejména v terezínských podmínkách. Byly to „Začarované housle“. Zanícený loutkář a organizátor Dubský zrekonstruoval známý text, pocházející patrně od Poccioho.¹⁰⁾ Kouzelnou píseň houslí hrál člen České filharmonie Egon Ledec.

K premiéře došlo na jaře 1943 ve sklepě Sudetských kasáren, který představoval další známé kulturní středisko. Už v létě však bylo nařizeno Sudetská kasárna vyklidit, protože se tam nastěhoval archiv RSHA. Scénka se musela přesunout na půdu Hamburských kasáren, kde pokračovaly další reprízy. Jeden z terezínských autorů, dr. Josef Bor, navštívil v druhé polovině roku 1943 se svými dětmi Začarované housle ještě v Hamburských kasárnách. Představení na něho zapůsobilo svou nečekanou profesionalitou, doprovodnou hudbou, jeviště technickou dokonalostí. Půda se při představení zatemňovala improvizovanými prostředky, aby vynikly světelné efekty. Na lavicích v hledišti se scházelo 100—150 dětí, takže vzduch byl často značně vydýchaný.

Loutkář Dubský napsal do památníku svého přítele 14. září 1943: „Jako všechno v Terezíně, i loutkaření bylo, zvláště v počátcích, spojeno s překážkami těžko představitelnými. Zhotovit divadlo, loutky, dekorace, vybavit světelnými efekty — to zhotovit jen ten, kdo prožil Terezín. Konečně i hry si člověk musí sám napsat, nalézt recitátory, zaučit vodiče. Tři měsíce příprav — než se uskutečnila první premiéra. Odměna však stála zato. Tisíce rozzářených, vděčných očíček českých dětí, tvorečků, kteří po kulturní stránce i vyražení byly v Terezíně na tom nejhůře. 22 představení jsme zatím sehráli. Jen vystěhování Sudetských kasáren a v důsledku toho zabránění našeho divadelního sálu přerušilo slibnou sérii. I když se nám nepodařilo pokračovat, něco jsme pro naše děti přece vykonali. Hlavy loutek modelovali a řezali sochaři Saudek a Zadikov. Poslední zesnul, nedokončil všechny hlavičky pro pohádku Začarované housle.“¹¹⁾

Dubského scénka však nenašla na dlouhou klid ani na půdě Hamburských kasáren. Její prohnilé trámy neměly dostatečnou nosnost pro stovky terezínských dětí, které toužily po loutkovém divadle, a proto byla z bezpečnostních důvodů uzavřena.

Ještě předtím se tu však odehrávala nová premiéra, tentokrát založená především na atraktivním varietním pořadu, kde text hrál úlohu jen druhořadou. Zatímco se reprízovaly Začarované housle, Walter Freud neúnavně řezal další velké loutky. Poměry se přehodně zlepšily natolik, že mohl pracovat v dílně a dostal se i k lepšímu materiálu. Vytvořil celkem pět loutek s důmyslně řešeným pohybovým mechanismem: Kašpárka, žongléra, akrobata, klavíristu a zvířecí loutku velblouda. V pořadu nazvaném „Cirkus“ se uplatnily i některé předělané loutky ze Začarovaných houslí. Asi po třech představeních nalezly však tyto obdivuhodné loutky, které vyvolaly tolik úlevného smíchu, poslední útulek v bedně svého tvůrce. Dohrály, protože se už nikdy nepodařilo pro ně instalovat vhodné jeviště. Kolotoč války je zanesl bůhvíkam.

Od počátku roku 1943 do první poloviny 1944 vyvíjelo občasnou činnost stínové divadlo v dětském domově na L 218 proti tehdejší kovárně, vedené zkušeným Fredy Hirschem. Svůj stánek našlo opět na půdě, rovnou u komína, ve známém „kulturním sále“. Prkna na bedýnkách, to vyhledávané jeviště, půdní trámy sloužily k závěsům dekorací a pomáhaly vytvářet intimní nekasárenskou atmosféru. Vedoucí scény vedl mladistvý zájemce k tomu, aby si sami vytvářeli loutky k představením. Založil výtvarný kroužek, kde je tomu učil. Z výchovného hlediska šlo tedy o jakousi komplexní výchovu, v níž kromě estetických prvků nechyběl ani zřetel polytechnický.

Stínohra často přispívala k oslavě židovských svátků, které probíhaly zejména od dvaatřicátého roku jako interní záležitosti menších kolektivů, takže utajení bylo zaručeno. Oficiální akce by byly pochopitelně vzbudily nežádoucí pozornost Lagerkomandanta. Tak na jaře 1943 uvedla Hirschova stínohra představení k židovskému svátku Purim. Hrál se za napjatým osvětleným prostěradlem. Stínové profily postav vytvářely jednak samy děti, jednak plošné loutky, vystřihané z tuhého papíru. Údy měly spojeny nýty, pohybovaly se pomocí soustavy tyčinek a provázků. Vysoké byly asi 35—40 centimetrů.

Repertoár scény obsahoval kromě oddychových záležitostí a pohádek i témata náročná, vysloveně politická. I. Lauscherová například „pro Fredyho“ napsala podle latinského textu monolog „Pompeius mluví nad mrtvolou Césara“. Recitovaný text byl při představení doprovázen charakteristickými pohyby velkých stínů řečníkových rukou. Nepodařilo se už realizovat Hauptmannovy „Tkalce“ v úpravě, která měla ostře odsoudit terezínskou otročinu.

Malé stínové divadélko dokázalo nejednou vytvořit velký večer. Velký svým významem pro kroužek obecnosti, které víc než jídlo potřebovalo naději. Kdo neprožil Terezín, asi těžko pochopí, co znamenal pro hlouček ponížených a polohladových bezprávných lidí večer strávený při komíně v podstřeší, kde kroužek stínoherců připravil dramatické příběhy, obsažené ve svítcích knihy Esther.¹²⁾ Inscenátoři nenechali nikoho na pochybách, že zloduch Haman a zloduch Hitler jsou velmi blízcí příbuzní, byl oddělení věky. Těžko popsat, co se asi dělo v prsou diváků, když Fredyho ruka za plentou pozvedla představitele Hamana, když za scénou i na bedýnkách v hledišti byl tento akt spravedlnosti doprovázen z nítra prýšticími slokami: „Proč bychom se netěšili, když jsme HO už pověsili...“

Ještě o třech loutkových divadlech, kromě těch, která působila přímo v jednotlivých dětských domovech, se zatím podařilo zachytit zprávy.

Básník Zdeněk Jelinek si své maňáskové divadélko přivezl v roce 1942 z Prahy do Terezína s sebou. Ač fyzicky vlastně mrzák, nevzdal se boje ani v daleko těžších podmínkách, než jaké byly v okupované Praze. Svou hru s naprosto jasnou protifašistickou tendencí hrál v domovech mládeže. V ghettu napsal ještě jednu hru podobného zaměření, ta se však již uvedení nedočkala. Její autor dodýchal v říjnu 1944 v plynové komoře.¹³⁾

Marionetové divadélko slušné amatérské úrovně vyvíjelo činnost na půdě tzv. slepeckého domu na rohu náměstí. Šlo o typ běžné sokolské scény s kašpárkovským repertoárem Schweigstillových a podobných her. Bylo to divadlo na terezínském poměry slušně vybavené, uváděné hry oplývaly kouzelnými a čarodějnými efekty.¹⁴⁾ Aktivní členkou ansámblu divadélka byla nadšená amatérská loutkářka Anna Schönová, jedna ze známých terezínských trojice sester-divadelnic.

Na podzim 1943 se v Terezíně objevilo zvláštní maňáskové divadlo, na tehdejší dobu vysloveně moderna. Loutky měly kvádrovitě hlavy plošně omalované. Vytvořila je skupina mladých mužů, kteří se soustředili v tzv. marxistickém semináři a pokládali maňásky za působivý prostředek k šíření socialistické ideologie. Kolektivně napsanou politickou alegorii sehráli asi pětkrát s doslova životním rizikem obyvatelům hromadných ložnic, vždy tedy asi pro čtyřicet diváků.¹⁵⁾

Jak vyplývá z dochovaných zpráv i z výpovědí řady pamětníků, nejbohatší kulturní život se v Terezíně rozvinul v roce 1943 a trval až do podzimních měsíců 1944, kdy z tábora s transporty odešla většina zdravých lidí. Toto konstatování platí plně i o loutkovém divadle, zvláště také z toho důvodu, že v Terezíně zbylo koncem roku 1944 už jen mizivé procento dětí.¹⁶⁾

I když to není doloženo písemnými dokumenty, je možno bez nebezpečí většího omylu usoudit, že tak jako v jiných odvětvích kultury, bylo i v loutkovém divadelnictví v ghettu připravováno a nacvičováno mnohem více představení, než kolik se jich nakonec dočkalo skutečného uvedení. Nesmíme zapomenout, že nad vším tím bohatým a košatým kulturním životem visel Damoklův meč transportů na východ — transportů do nenávratna. Tak se stávalo, že sehraný soubor byl násilným zásahem doslova rozbit a muselo se začít znovu od úplného začátku, pokud to ovšem neznamenalou likvidaci záměru vůbec. Takového osudu se dočkala i Dvořákova opera Čert a Káča, kterou neznámý dirigent studoval prozatím zvukově (při harmoniu) na půdě č. 218. Bylo to v pozdním létě 1944. Děvčata z jednoho umělecko-výtvarného kroužku už vyráběla pro operu maňásky.

Na poměry ghetta velké inscenace ve všeobecně známých „kulturních sálech“ však nebyly jedinou formou terezínského loutkového divadla. Existovaly formy drobné, daleko skromnější, navazující na tradici rodinných loutkových divadélek a didaktické využití loutek v předválečných školách a mateřských školkách. Protože ani v ghettu nebyl přes zákaz nikdy docela přerušena vyučovací proces. Odehrával se s velkým rizikem v dětských a mládežnických domovech, tzv. heimech.¹⁷⁾ Neříkalo se tomu ovšem vyučování, ale jen zaměstnání. U menších dětí se střídalo čtení, psaní, kreslení, mluvnice — podobným způsobem, jako na vesnických malotřídkách. Učitelem byl vychovatel, tzv. Betreuer (Betreuerin). Nejzamilovanějším předmětem byla vlastivěda, v níž mnozí betrojeři dětem připomínali slavné doby českého národa, využívající pověstí a historických vyprávění k vyrovnání psychických nárazů, kterým byly děti v táborovém prostředí den ze dne vystaveny. „Až bude zemi nejhůř, otevře se Blaník a...“ Bdělá hlídka před domem včas smluveným signálem ohlásila blížící se německou uniformu a „učitel“ hbitě zařídil, aby případný kontrolor byl svědkem nevinné tělocvičné hry, zpěvu nebo oddychového předčítání „Káji Mařika“.

V moha dětských domovech se při vyučování a výchově uplatnil neumělý, vlastnoručně vyrobený maňásek. Už v roce 1942 existovaly v Terezíně dva heimy pro děti nižšího školního věku, zhruba šesti až desetileté. V každém z nich bylo docela malé maňáskové divadélko. Vychovatelky využívaly maňásků, vyrobených z nejprimitivnějšího materiálu — několika starých hadříků, nejen k tolik nutné zábavě, ale i ke vštěpování základních zásad dětského soužití a hygienických návyků. Obojí bylo totiž přechodem dětí do neočekávaně obtížných podmínek těžce narušeno. Chyběla rodičovská autorita, nejen proto, že došlo k rozdělení rodin; bezprávné postavení rodičů mohly utlé dětské rozumky jen stěží pochopit. A právě za těchto podmínek bylo slovo poučení kolikrát účinnější z úst oblíbeného maňáská než dospělého člověka, který někdy nechtěně musel porušit dané slovo... Staré zkušenosti přišly nyní vhod. Krátké výchovné příběhy sledované v paměti se hrály za jednoduchým paravánem z pokrývky nebo prostěradla. Později při vyklizování terezínského sokolovny se našlo několik sešitků loutkových her, někdy z let kolem 1900. Pokud se jen trochu hodily, sáhly po nich vychovatelky velmi vděčně, aby je upravily a zaktualizovaly. Dalším dramaturgickým zdrojem byla vlastní úprava námětů lidových pohádek.

Loutky zvláštního druhu — na maňáskovém principu — vyráběla pro účely heimů také Bedřiška Brandejsová (Friedel Dicker). V Terezíně byla přidělena do pracovní skupiny, kde se vyráběly „umělecké předměty“ pro „nadlidi“ z vedení tábora. Po zaměstnání vyučovala po dětských domovech děti kreslení a vedla výtvarný kroužek mládeže. Je známo, že dívky pod jejím vedením vyráběly loutky, trochu na způsob slovenských figurek z kukuřičných šustů. Základním materiálem byly prý dostupné odpadky, stmelované nějakou blíže neznámou modelovací hmotou, zřejmě improvizovanou nebo získanou z oficiálního pracoviště. Konečnou podobu těchto figurek dotvářela děvčata omalováním vodovými barvami.

V roce 1943 se zrodilo loutkové divadlo v chlapeckém heimu, kde byl betrojerem Arnold Neumann. Jeho vztah k loutkám byl ovlivněn jednak hereckou minulostí, jednak sklonem k výtvarnictví.¹⁸⁾ Svědectví o několika zhlédnutých pořadech této scénky opravňují k domněnce, že Neumann pracoval s maňásky také netradičními způsoby. Například sbor dětí recitoval za scénou a dvojice maňásků reagovala na myšlenky textu pohybem. Jindy maňásková dvojice kombinovala své výstupy ve formě jakýchsi komentářů s neviditelným sborem za scénou. Nešlo tedy o klasicky pojaté inscenace her nebo hříček. Některé z pořadů byly zřejmě dosti náročné, protože v jednom se např. ozvaly verše Heinricha Heineho. Divadélko sloužilo především potřebám kolektivu chlapeckého domova, uvádělo pořady k narozeninám dětí apod.

Ačkoliv to není prokazatelně doloženo, zdá se podle některých výpovědí pamětníků pravděpodobně, že po výtvarné stránce byl Neumannovi nápomocen Rudolf Ohrenstein,

výtvarník-amatér, který v Terezíně rovněž vedl jeden z kreslířských kroužků.¹⁹⁾

Unikátním dokladem dětské umělecké tvořivosti v Terezíně je dochovaná zpráva o existenci loutkářské scénky chlapců z heimu v jednopatrovém domě na Q 609.²⁰⁾ Betrojerka Hana Reinerová tam měla od začátku zimy 1943 na starosti velký pokoj, kde na dvoupatrových kavalcích spalo nejméně jednadvacet hochů ve stáří 11—15 let. Bezprostředně s nimi na pokoji byděl mužský vychovatel Ota Lederer, hlavním zaměřením tělocvikář. On byl také první, kdo přišel na nápad — uděláme si loutkové divadlo! Nevysvětlitelným způsobem „zorganizoval“ prkna na stavbu scénky. Dokázal chlapce nadchnout. Velký stůl ve středu pokoje, obklopený vysokými kavalci, se stal na podstatnou část dne „ponkem“.

Hned v počátcích narušila práci dětí tak častá událost — transporty. Odešel s nimi nejen Lederer, ale i větší část chlapců. Z původního osazenstva pokoje zbylo nejméně deset hochů. Ale kutění na loutkovém divadle nepřestalo ani po přestěhování do menšího pokoje v témže domě. Začalo se scénou. Její základ představovala dřevěná plochá bedna, sloužící zároveň jako jevištní podlaha i skladiště kulis. Na ni se před představením upevnil rovněž dřevěný, hnědě natřený portál. Podle dnešního odhadu vychovatelky mohla být „bedna“ dlouhá asi 1,40 m, široká asi 90 cm. Po stranách portálu vymalovala betrojerka selské postavy, v kruhu nahoře se na diváky usmíval Kašpárkův rošťácký obličejík. Kulisy chlapci namalovali na všelijak sehnané kusy lepenky (papun-deklu).

Nejobtížnější byla výroba marionet. Hlavičky modeloval z hlíny Jenda Klein, pro přítulnost a boubelatost všeobecně zvaný Johanka. Byl mimořádně nadaný, jeho Kašpárek v podobě klukovského čipery byl roztomilejší než před válkou prodávané běžné typy. Vyschlé hlavičky omalovával Johanka olejovými barvami. (Na kulisy vypotřeboval své vlastní vodové.) Přes zimu ještě postupně vznikly postavíčky Honzy, princezny, rytíře, krále, sedláka, selky, čerta a snad ještě několika dalších. Betrojerka pomohla s kostýmy (hadříky obstarala kamarádka z krejčovny), ušila i červenou oponu.

Po odchodu betrojera Lederera ještě více stoupla autorita Jirky Badera, který byl ve svých 14 letech už téměř hotovým člověkem. Podpořil ji i obdiv kolektivu k jeho řemeslné zručnosti.

Loutky i dekorace se šily přímo na hru. Jejím autorem byl další z vůdčí trojice — „Lancík“. Tohoto čtrnáctiletého hochu nikdo jinak nepojmenoval, skoro se zapomnělo, že se správně jmenuje Landsmann. Lancík napsal naivní rýmovačku „Začarovaný hrad“, zcela zřetelně pod vlivem vzpomínek na lidové loutkáře a běžný předválečný repertoár amatérských loutkových divadel. Tehdejší vychovatelce dodnes utkvělo v paměti charakteristické dvojverší Kašpárka: „A ty, čerte, si lehni a ani se nehni!“

Osnova příběhu byla asi taková: Ušlechtilý rytíř se uchází o krásnou princeznu, ta je v rozhodném okamžiku unesena čertem. Kašpárek rytíři pomůže čerta přelstít a osvobodit princeznu. Honza se svým selským vtípem pomáhá oběma. Třetí jednání se odehrávalo na venkovské návsi, kde za asistence představitelů lidové moudrosti (selka, sedlák) došlo k rozuzlení celého příběhu a čert s notnou ostudou musel odtáhnout.

Lancík předložil napsaný text k diskusi, a potom se při zkouškách naučil každý své roli nazpaměť, obohativ ji osobitými dodatky a extempore. V textu se vyskytovala celá řada terezínských prvků, které ovšem malí autoři nepokládali za nijakou aktualizaci. Žili v táboře, denně na své kůži pocívali tíhu jeho zákonů a předpisů — a bezděky tyto své poznatky a zkušenosti vložili do úst a jednání svých pohádkových hrdinů. A tak se tu vyskytovaly kromě typicky terezínských „lágrových“ výrazů také nehledané narážky na ubytování a stravu. Jako celek si však hra udržela výrazně národní charakter. Na dospělá diváky působilo dětské naivní dílko v daném prostředí jako výmluvná demonstrace.

Pohádkový námět přímo volal po odpovídajícím osvětlení. I to šikovní chlapci vykouzili za pomoci kamarádů z pokoje ještě starších chlapců. V koutě svého pokoje si

mladí loutkáři vytvořili úhledné „království“. Na tyči zavěšené loutky — asi 25 cm vysoké — zakryli závěsem a hrdě se každé přátelské návštěvě svým pokladem chlubil. Při zkouškách nebyla nouze o legraci. Zejména Jirka Wiener, venkovský, trochu zakřiknutý blondáček, který obsluhoval techniku, dostával co proto za svoje přehmaty. Tu pozdě spustil oponu, tu pozapomněl na příslušný efekt. Lancík nevodil; jako autor pouze mluvil některé role a režisoval. Kašpárka představoval chytrý a živý Petr Mesner, rád vyhledávající diskuse na politická témata. Princeznu pochopitelně nemohl hrát nikdo jiný, než trochu zženštilý Johanka.

Premiéru slavil tento vzácně stmelžený kolektiv na jaře 1944. Hrál se přímo v domově v jednom z prostornějších pokojů.²¹⁾ Publikum — mladší děti. Přitom se hra ještě několikrát reprízovala, a to v tzv. bance naproti komandantuře.²²⁾ Chlapci zvali na svá představení děti z jiných heimů, zejména drobotinu.

Těžko již dnes někdo v úplnosti shrne, kolik dobré výchovné práce v Terezíně vykonal primitivní maňásek se svými pahýlovitými ručkama a živýma očima z knoflíků. To, co lze zjistit po tolika letech, jsou s největší pravděpodobností jen jednotlivé epizody; i ty však je třeba uchovat, mj. jako pádný argument oprávněnosti těchto drobných pomocníků ve vyučovacím a zejména výchovném procesu na školách nižšího stupně, ve zdravotnických zařízeních a vůbec všude, kde děti tráví i svůj mimovyučovací čas.

Ve světě loutek nacházely děti to, po čem jejich dětská srdíčka tolik toužila — spravedlnost, čistou lásku, trestání zla a hrubostí, teplo domova a jeho bezpečí, prostě všechno, nač byl jejich život v terezínském prostředí tak chudý.

Profesorka I. Lauscherová má zaznamenanou i tuto vzpomínku, kterou situuje na začátek roku 1943: „Po protitýfové injekci mám vysokou teplotu. Ležím v patře kavalce v domově matek s dětmi — v polospánku, polovědomí. Vše se mi zdá, že přichází z dál. I ten šepot ve ztichlém pokoji pracovního odpoledne. Že je Iduš doma? Jen s vypětím všech sil se opřu v loktech a rychle zase uléhám a jsem tiše jako myška. Stala jsem se mimovolně svědkem odhaleného nitra čtrnáctileté divenky, naší svěhlavičky. Je to ona? Denně býváme svědky scén s maminkou, denně jsou na pořadu hádky s Bohušem, sedmiletým bratrem. A teď klečí u lavičky dolního kavalce dříve, v ruce má svinutý kapesník se zavázanými uzlíky — hlava, ruce, nohy — v druhé ruce obdobně svinutou loutku z šátku na krk, na lavičce jídelní miska dnem vzhůru, krabička zápalak, nějaká zátka, kamínek, dvě loutky z kornoutků... Tatínek, maminka, Ida, Bohoušek, stůl, židle, večeře... Pohoda domova. Všechno to, po čem toužíš a co, chuděro, potlačuješ. Tichá, měkká slova, tichounké pobroukávání, něžná melodie ukolébavky. Nikdy se tohle děvčátko z Náchodská nedozvědělo, čeho jsem byla svědkem a čemu mne v té chvíli naučilo...“

Vychovatelé se však museli utkat i s jiným vážným problémem, s nedostatkem potřebných představ u svých menších svěřenců. Dítě, které přišlo do Terezína v pěti letech, bylo ve svém osmém roce ochuzeno o řadu pojmů jeho vrstevníků mimo zdi ghetta zcela běžným. Vždyť Terezín, to byla pevnost bez přírody, kde opravdu „motýli nežili“. Terezín, to bylo zmrzačené „město“, jehož vnější podoba i vnitřní „provoz“ jen deformovaly představy svých nejmladších „obyvatel“ o světě. Tím byla úloha betruerů při ilegálním vyučování nesmírně ztížena. Uvědomovali si to zejména, když bylo jasné, že konec války je již nedaleko. Na jedné straně starost a obavy z posledních měsíců a týdnů — Němci ani v Terezíně nezůstali nic dlužní oprávněnosti přísloví, že dodělávající kobyla kolem sebe nejvíce kope — na straně druhé už ale snaha orientovat myšlení dětí na budoucí normální školu a jejich věcná příprava na přestup do ní.²³⁾

To už — po podzimu 1944 — bylo v Terezíně daleko méně dětí, takže dřívější početné dětské domovy byly soustředěny v jediný tzv. tagesheim.²⁴⁾ V tomto domově byla přímo ubytována jen menšina dětí, ostatní bydlely s maminkami v kasárenských ubikacích, přicházely do domova časné ráno a odcházely pozdě odpoledne, když se matky vrátily z práce.

Celý den nebylo možno jen učit. Vzhledem k předpokládanému blízkému konci války se však vychovatelé snažili i mimovyučovací zaměstnání volit a zaměřovat tak, aby podporovalo a prohlubovalo ve „vyučovacích hodinách“ získávané poznatky. A právě v tomto ohledu se opět uplatnilo loutkové divadlo.

Děti viděly v kreslení, vystřihování a vybarvování loutek zábavnou a zajímavou činnost, vítanou změnu a neuvědomovaly si, že při této činnosti pěstují nejen fantazii, ale dávají konkrétní tvar představám, které v nich probouzelí vyučující. Mnohé z mladších dětí nevědělo, co je například les. Prostřednictvím dekorací loutkového divadélka, na jejichž výrobě se spolu se staršími kamarády samo podílelo, si původní nejasnou představu zpřesňovalo. (Nesmíme totiž zapomenout na podmínky terezínského vyučování: kabinet se sbírkou obrazů a jiných názornin samozřejmě k dispozici nebyl.)

Zpočátku v tagesheimu vlastně ani o divadélka v pravém slova smyslu nešlo. Děti si na základě volného libreta, resp. vyprávění vychovatelky vybavovaly nejrůznější, hlavně přírodní scenerie a pokoušely se je přenášet na papír ve formě jakýchsi jednoduchých scénických návrhů. Teprve dodatečně docházelo k oživení krajin a interiérů drobnými papírovými postavíčkami. Vzniklo divadélko, které přičiňením zručných pedagogů posloužilo okamžitěmu nejpotřebnějšímu účelu — opakování látky. Malí školáci vítali s velikou radostí „zkoušku na divadlo“, zatímco opakování a utvrzování látky jako takové by bylo zmnožilo únavu, způsobenou nejen vlastním procesem učení, ale i permanentní nedosyceností.

Kromě pohádkových her, založených na volném zpracování tradičních námětů, vzniklo i jakési jevištní vlastivědné pásmo, lze-li tak nazvat scény vytvořené na základě Mrštíkových „Roků na vsi“. Matkou tohoto nápadu byla opět iniciativní a všestranně v oblasti práce s dětmi využívaná Irma Lauscherová.²⁵⁾

Neměla pochopitelně knihu k dispozici, proto své vyprávění o venkovských zvycích proplétala i známými pasážemi z „Babičky“, ale to nijak nevadilo, aby se děti s velkým zájmem nepokoušely vypravované úseky dramatizovat. Dramatizace splňovala hned několik požadavků najednou: děti při tvůrčí práci vyprávění hlouběji zažily a tím se seznámily se základní faktografii. Výrobou kulís a postavíček dávaly svým představám konkrétní tvar (přitom bylo možno jejich představy taktně korigovat) a konečně při vlastní hře (pohyb figurek se děl prostým posouváním po stole) se učily samostatně vyjadřovat — což byl úkol podstatné důležitosti. Dialogy spojoval vypravěč — většinou postava babičky, které se na nejasné věci vptávala vnučka Andulka. Děti netušily, že jejich divadélko je vlastně jakýmsi vzpomínkovým ozvukem starodávných českých jesliček. Pochopitelně, že osvobozující smích byl tu důležitým činitelem, jen podporujícím vychovatelův záměr. (Například scénka o vaření švestkových povidel na Moravě dodnes přivádí úsměv na rty jak tehdejší vychovatelce, tak nejššímu posluchači.) Kolem „jesliček“ se děti účelně zabavovaly více než čtyři měsíce — a po tutéž dobu stávaly hlídku před tagesheim, nejde-li „Onkel Rahm“.²⁶⁾

Dobré služby vykonal v ozdravovně pro děti, vyléčené z TBC, maňásek Ferdík. „Ozdravovna“ s relativně příznivějšími podmínkami (i strava tu byla přičiňením samosprávy poněkud lepší) byla umístěna v tzv. Kursaweho vile.²⁷⁾ Byly zde soustředěny děti různého stáří a různých národností. Už to zavdávalo příčinu k drobnému hašteření. Bylo dosti obtížné pro betrojerku české národnosti rovnat takové rozmíšky. U všech dětí bez rozdílu se pak projevovaly negativní důsledky nepřiměřeného psychického zatížení, ať v oblasti všeobecného chování a vzájemného soužití, nebo pokud jde o dodržování základních hygienických zásad. (Např. mnohé děti se v noci pomočovaly ještě ve věku, kdy to za normálních okolností je jasným příznakem nemoci. I to však většinou byla psychická záležitost.)

Drobný Ferdík, maňásek vyrobený z kusu punčochy a hadříků, vybavený několika košílkami k rychlým převlekům, dokázal k dětem často hovořit přesvědčivěji, než by to dokázala vychovatelka. Šlo o improvizaci, autorka a herečka²⁸⁾ vycházela často

z Drimlových hříček,²⁹⁾ s nimiž pracovala už před válkou. Ferdíkovo „Šamstrdyrn bum bum bum, velectěné publikum“ bylo signálem k napjaté pozornosti, co veselého dnes zase Ferdík bude povídat. A maňásek poskakující a metající kozelce za příkrývkou napjatou mezi otevřenými dveřmi, prokládal své legrační výstupy rozprávěním s malými rekonvalescenty o tom, co se mu na nich ještě nelíbí a čím mu naopak právě včera udělali radost.

Už bylo řečeno, že terezínský kulturní život, pokud ho byli esesáci vůbec ochotni pardonovat, měl být pouhým podvodem. Měli o kulturu zájem potud, pokud jednotlivé akce mohly budít u projížďajících mezinárodních komisí zdání samosprávného města se všemi k tomu náležejícími vymoženostmi. Opravdový kulturní život včetně loutkového divadla se však vyvíjel nezávisle na jejich přáních a představách.

„Stadtverschönerung“ — zkrášlení města — to je heslo, kterým tábor žil v roce 1944 až do pozdních likvidačních transportů.³⁰⁾ Byl očekáván příjezd mezinárodních komisí. Dánská úřední místa a Dánský červený kříž žádaly, aby mohly do Terezína poslat komisi, která by zjistila, jak se v terezínském táboře Dánům žije a co potřebují. Podobně tento požadavek podporovala vláda švédská a její Červený kříž. Stejně tak Mezinárodní červený kříž ve Švýcarsku žádal o návštěvu Terezína. RSHA³¹⁾ po mnohých demarších rozhodl, že by Terezín „po předběžných přípravách“ mohl být ukázán. Rozhodnutí bylo signálem ke známým rozsáhlým akcím, v nichž komandantura osvědčila mimořádný smysl pro precizní režii velkolepého podvodu. Součástí příprav byl i zvýšený počet transportů na východ, jimiž se likvidovali především ti nejubožejší z vězňů, které nebylo výhodné příliš ukazovat. S transporty bohužel odjelo do nenávratna i mnoho dětí.

Zbytek měl být působivou kulisou, dokumentující humanitu pánů tábora a celého režimu. Ve svém pokrytectví zaranžovali vzorné dětské domovy s jídelnami a hernami. Děti z toho neměly pochopitelně nic, vše se mělo zaskvět v plném lesku pouze v den příjezdu komise. Mezi vším ostatním i velké maňáskové divadlo, kde chtěli esesáci komisi předvést „bavící se děti“.

Holandský malíř Jo Spier dostal za úkol vypracovat návrhy, které realizovala sochařka Orienterová. Typické německé Kasperltheater bylo umístěno v prostorné tělocvičně chlapeckého domova v budově bývalé německé obecné školy. I stěny byly Spierem vyzdobeny výjevy z biblické báje o Arše Noemově. Vše zde mělo zdůrazňovat pohádkovost a dojmavou péči o děti — ani toto divadélko však nikdy nerozjasnilo dětská líčka. Hlavitý Kašpárek, policajt, princezna, čert a další figury nikdy neožily před dětským publikem. Příznačné — o oficiálně zbudované a s podporou vedení tábora vybavené maňáskové divadlo neprojevila žádná loutkářská skupina českých vězňů zájem. Jistě i proto, že spíše odpovídalo jarmarečnímu vkusu těch, kteří je nařídili zhotovit. (Mezi vězni jiných národností nebylo tolik loutkářských nadšenců a odborníků.) Ale především proto, že to bylo docela jiné divadlo, než jaké z ničeho a s neustálým rizikem vyrostlo na té neobtěžované terezínské půdě z živelné touhy po kultuře, po českém slově...

Tato prostá divadélka byla v mnoha směrech součástí táborového hnutí odporu, tak jako kulturní práce vůbec. I drobné skromné loutky dokázaly vězňům přinášet nejen naději, posilu k překonávání každodenního ponižování a utrpení, ale dodávaly jim také odvahy a bojového ducha.

[Tuto stať věnuji památce profesorky Irmý Lauscherové a Jiřímu Lauscherovi, bez jejichž nezištné pomoci by nikdy nebyla napsána. Autor.]

POZNÁMKY:

¹⁾ Srovnej Karel Lagus, Josef Polák: Město za mřížemi, Naše vojsko — SPB, Praha 1964.

²⁾ Srovnej Norbert Frýd: Kultura v předposlední stanici, Plamen č. 9/1964, s. 59.

³⁾ Ing. Artur Engländer — elektrotechnik, loutkařil už v Praze po 1. světové válce, kdy vedl skupinu chlapců v židovské organizaci mládeže Techélet Iavan, Zešlel žitní ve vlaku z Osvětimi do Mauthausenu začátkem r. 1945.

- 4) Vlasta Schöňová — nar. 1919, zahájila před válkou studium estetiky na Karlově univerzitě. Navštěvovala dramatický seminář u prof. Mukafovského. Po uzavření českých vysokých škol byla nucena studium přerušit. Účinkovala ve známých okupačních inscenacích dnešního zasloužilého umělce dr. Jana Malíka „Pomněnky“ a „Sedmikrásky“, který jí tímto angažmá usnadnil tíživou hmotnou situaci. V Terezíně byla až do května 1945 zařazena jako pracovnice tzv. Freizeitgestaltung, oddělení samosprávy, které mělo na starosti zabezpečování volného času. Po říjnových transportech byla pověřena prací vychovatelky v dětském domově. Po osvobození přijala angažmá v několika divadlech v Čechách a na Moravě, v r. 1948 se po provdání vystěhovala do Izraele. Stala se přední členkou a režisérkou městského divadla v Haifě, kde bylo její zásluhou uvedeno i několik českých her.
- 5) Kopecká-Theinerová — původem z Litomyšlska, známá návrhářka gobelinů, textilu a módních modelů, zejména pro Družstevní práci.
- 6) S 13—15letými svěřenci z dětského domova zhlédla v únoru 1942 Pohádku o Honzovi i prof. Lauscherová. Děti byly tehdy v ghettu teprve 2—2½ měsíce, měly tedy ještě v dobré paměti zážitky z domova. Sám fakt, že v Terezíně je loutkové divadlo, na ně silně působil. I když to není jako doma, bude se hrát, budeme hrát“, těšily se. Jedna dívka z Litomyšle vzpomínala na park litomyšlského zámku, ve kterém by „právě nyní chtěla sedět a dívat se na loutkové představení...“
- 7) Jaroslav Dubský — původně Hradečák, syn někdejšího ředitele časopisu CAS Gustava Dubského. Neměl nic společného se známou dynastií lidových loutkářů.
- 8) Walter Freud — známý brněnský loutkář, vedoucí hebrejsky hrajícího loutkového divadla Makkabi Ha-cair (zal. 1937). Srovnej J. Malík: Loutkářství v Československu, ministerstvo informací, Praha 1948, s. 26.
- 9) Péče o mládež (Jugendfürsorge) — oddělení židovské samosprávy v Terezíně
- 10) Franz von Pocci — něm. klasik loutkových her, básník, autor pohádek pro děti, hudebník, karikaturista a ilustrátor. Hlavním hrdinou jeho satiricky zaměřených her, které vesměs psal pro mnichovského loutkáře Jos. Schmidta, je Kašpárek Larifari.
- 11) Srovnej dr. Josef Bor: Opuštěná panenka, NPL, Praha 1965. Majitel památníčku, ve kterém se nám zachovalo Dubského svědectví, byl středoškolský profesor z Vinohrad, Miloš Salus, původně učitel na českých pobočkách obchodní školy na Sumpersku, obětavý osvěťák, organizátor a režisér ochotnického divadla. Sám odešel do nenávratna s předposledním transportem na východ, jeho přítel dr. Josef Bor, který se šťastně vrátil, navštívil už po osvobození staré zesláblé vězně, kteří ještě v Terezíně pobývali a zotavovali se. A tam mu jedna staříčká paní předala dar prof. Saluse, který jí před odjezdem transportu pro něho svědčil: Prostý školní sešit formátu A 4 s utřezenou vrchní deskou, do něhož zvláště milí a blízcí přátelé tohoto tichého a skromného člověka zapisovali své pozdravy, myšlenky, často i úvahy.
- 12) Esther (hvězda) — byla ve Starém Zákoně schovankou Mardochea a choť perského krále Achašvera. Zachránila židy zbylé v assyrsko-babylonském zajetí před úklady králova miláčka a velkovezíra Amána (Hamána), který je z uražené pýchy chtěl všechny v jednom dni utratit. Zásluhou Esther se mu to nepodařilo, naopak byl z příkazu krále oběšen. Na památku této záchrany židů dodnes slaví svátek Purim. O zmíněných událostech vypravuje kanonická hebrejská kniha, nazvaná podle hlavní postavy příběhu. V předvečer slavnosti se židé postí, tak jako kdysi Esther a Mardocheus. Při slavnostním obřadu se předčítá kniha Esther. Purim se světí podle dochovaných pramenů od sklonku 1. století po Kr.
- 13) K uvedení druhé hry nedošlo zřejmě také proto, že zdravotní stav Z. Jelínka se za pobytu v ghettu značně zhoršil. Manželé Reinerovi uvádějí, že v roce 1943 byl už odkázan na vozík pro nemocné.
- 14) Tato fakta uvádí ve svých vzpomínkách Marie Veselá, roz. Schöňová, která asi ve třech případech na této scéně „zaskakovala“ jako recitátorka princezen a podobných ženských postav. Narodila se v roce 1922, v letech 1938—39 navštěvovala dramatickou konzervatoř v Praze. Po zákazu vzdělávání židů na učilištích tohoto typu chodila tajně na hodiny k Erichu Saudkoví a Evě Vrchlické. Před odchodem do Terezína se zúčastňovala recitačních večerů po pražských židovských domácnostech. V ghettu často vystupovala se svou sestrou Vlastou Schöňovou na recitačních večerech a při jiných příležitostech, mj. ve skupinách Karla Švenka a Gustava Schorsche. Po válce prošla angažmá v řadě divadel v Čechách i na Moravě, v současné době působí v Malém divadle v Českých Budějovicích. Anna Schöňová — nar. 1915, před válkou učitelka na veřejných mateřských školách, naposledy na Pankráci u Paloučku. Už tehdy používala při výchově dětí maňásků a sama je vyráběla. Byla aktivně činná v branické sokolské loutkové scéně. V červnu 1942 odešla s transportem do Terezína, kde pracovala jako ošetřovatelka v domově přestárlých. Ve volném čase se s nadšením věnovala loutkářské činnosti. V září 1943 byla zařazena do transportu na východ a zavražděna.
- 15) Srovnej Vlasta Šanová, Loutky v terezínském ghettu, Loutková scéna č. 7, 15, 5. 1946, s. 94.
- 16) Zatímco ke konci roku 1943 bylo v Terezíně napočítáno 3 367 dětí, k 31. prosinci 1944 toto číslo kleslo jen na 819 dětí ve věku do 15 let. Srovnej: Dětské kresby na zastávce smrti — Terezín 1942—1944, Státní židovské muzeum, Praha 1959, s. 80. Celkem prošlo Terezínem kolem patnácti tisíc dětí do 15 let.
- Tento fakt uvádí ve svých vzpomínkách Hana Rychnovská, jejíž manžel v téže době připravoval v hebreckém provedení Blodkovu operu v Studni — v německém překladu, Transport přerušil i tuto práci.

Pokud jde o loutkovou operu, dočkala se premiéry na jaře 1943 Mozartova Bastien a Bastienna, a to na pódě v Magdeburských kasárnách. Šlo o představení v německé řeči, interpretkou Bastienny však byla Češka Marta Kolmanová. Bylo to prý představení vysoké umělecké úrovně, jeden z ojedinělých pokusů o scénické uvedení opery. Jindy se opery provozovaly v tzv. koncertním provedení u klavíru. V inscenaci bylo použito marionet z velkého Alšova divadla.

- 17) Irma Lauscherová ve své rukopisné práci „Terezínské děti“ uvádí: „Terezín, uzavřená pevnost bez přírody. Motýli tady nežili, stromy tu nerostly, květiny se nerozvíjely. A děti tady žily. Děti? Děti? A mladiství vězňové. Ano žily. Po určité době aklimatizace žily a rozvíjely se a tvořily. Jak žily? Z menší části bydlely v kasárnách nebo blocích s matkami, avšak většinou odděleně, v dětských a mládežnických domovech — heimech. Podle velikosti místnosti 8, 12 až 18 dětí, dospívajících dětí či chlapců bydlelo pohromadě se svou pěstunkou, opatrovnící nebo opatrovníkem. Několik takových hnízd, heimů, tvořilo správný celek, dětský blok, kde byla sociální pracovníce, marodka atd. Nelze si představovat dnešní domovy nebo jesle plné skla. Starý barák rakouského garnisonního města, sklepní chlad z podlahy a ze zdí. V nejlepším případě bednička místo kočárků. ... Výchovné podmínky byly těžké. Soustavnost práce stále narušovaly nově přichozí transporty a zase odjezdy dětí i vychovatelů dále na východ. Být matkou domova znamenalo prakticky 24 hodin denní pohotovosti. A nebyly za to žádné přídatky pro těžce pracující. S dětmi spát, v noci vstávat, pečovat o nemocné. Opravdová individuální péče...“
- 18) Arnold Neumann využil svých výtvarnických znalostí a dovedností mj. také k původním ilustracím slabikářů pro terezínské děti, podle kterého potom vyučovala Irma Lauscherová. Slabikář a ilustrace vycházely z globální vyučovací metody.
- 19) Před přesunem do ghetta žil v Sušici. Zahynul s celou rodinou v Osvětimi.
- 20) Písemně tento fakt zachytila bezprostředně po válce Vlasta Schönová v článku Loutky v terezínském ghettu (autorka podepsaná jako Šanová, srovnaj s poznámkou č. 15).
- 21) Byl to pokoj, o který pečovala betrojerka Lída Pollertová, neteř slavného basisty Národního divadla Emila Pollerta.
- 22) V budově byl prostorný sál, kde se uskutečnila i řada vynikajících terezínských koncertů.
- 23) Ke cti mnoha terezínských „vychovatelů“ slouží fakt, že jejich svědčenci se po válce celkem bez potíží zařadili do příslušných postupných ročníků veřejných škol. Někteří prokázali dokonce znalosti převyšující požadavky osnov třídy, do níž věkově patřili. Převážná většina terezínských dětí se bohužel do školních lavic vrátit nemohla...
- 24) Tagesheim — „denní domov“, domov, ve kterém děti pobývaly pouze přes den.
- 25) Irma Lauscherová — před válkou učitelka na židovské škole v Praze, pracovníce v židovské tělovýchově, ve Skautu průkopníku, získala cenné zkušenosti v tábore Mezinárodní rudé pomoci v Soběslavi a v Týně n. Vltavou. V Terezíně se jí dostalo toho „štěstí“, že mohla po celou dobu pobytu působit v různých domovech a jiných zařízeních jako vychovatelka mladších dětí. Přestože získala diplom profesorky, zůstala věrna nejmladším školáčkům. Její manžel Jiří Lauscher, který už před válkou aktivně pomáhal v řemeslné přípravě židovského pedagogického dorostu na budoucí těžké doby, neustal v činnosti pro děti ani v ghettu. Zařazen na práci v truhlárně, využíval této příležitosti i svých dovedností mj. i k podpoře snah terezínských loutkoherců, konkrétně výše zmíněného Fredey Hirsche a jeho stínové scénky.
- 26) Onkel Rahm — „strýček Rahm“, poslední z velitelů tábora. Při návštěvě mezinárodní komise mu děti musely takto říkat.
- 27) Kursaweho vila — nazvaná podle Němce Kursaweho, původního terezínského občana, který měl na starosti zemědělství v ghettu. K jednopatrové vile patřil i kousek zahrady, byly tu menší pokojky, místo kavalec skutečné postýlky, jedno se z misek. Prostě: V očích dětí kousek ráje v přečpaném předpekli. Nebylo výjimkou, že si děti přály být nemocné co nejdéle, aby nemusely vilu opustit. Někteří malí pacienti tuto svou touhu vyjádřili i básničkou.
- 28) Irma Lauscherová.
- 29) MUDr. Karel Driml [1891—1929], známý autor loutkových her a hříček, propagátor využití loutek ve zdravotnické osvětě. První zpracoval zdravotnické náměty (Bacilek, Princezna Bledule, Spiritér aj.).
- 30) Podrobněji viz Karel Lagus, Josef Polák: Město za mřížemi, Naše vojsko — SPB, Praha 1964.
- 31) RSHA — zkratka pro Reichssicherheitshauptamt (Říšský hlavní bezpečnostní úřad).

JIRÍ WEHLE

UČITELKA DĚTÍ

„Byl štědrý prosinec. Na zasněžené pláni s paletou v ruce kdosi stál.

Sněžilo, sněžilo do jeho malování. On nevěděl, on maloval.“

(Jiří Orten, Bílý obraz)

I.

Hluboká noc byla v českých zemích. Vracel se středověk, ale ve vydání 20. století. Lidé se dělili na rasy, posuzovali se podle toho, jací byli jejich rodiče, prarodiče, prararodiče. Kritériem rasy bylo — v rozporu s vlastní teorií rasismu — vlastně jenom náboženství. Nerozhodovalo však jen náboženství vlastní, ale také náboženství předků, náboženství otců a matek, dědů a babiček, pradědů a prababiček.

Byla zřízena ghetta — přísně oddělená, přísně izolovaná a přísně střežená sídliště či města, kam byli soustředěni všichni lidé tzv. nižší rasy, židovské rasy bez rozdílu věku či pohlaví, muži, ženy i děti. Pro české země bylo vybudováno roku 1941 takové ghetto v pevnostním městě Terezíně.¹⁾ Byla to velká aglomerace lidí, namačkaných na sebe na poměrně malém prostoru, příliš malém pro tak velké množství. A mezi dospělými sem byly nahnány i děti, od nejmenších až po ty dospívající.²⁾ Větší děti byly časem umístěny v dětských domovech. Byly olupovány o své dětství, o možnost normálního dospívání, o možnost vývoje. Škola tu být neměla; děti neměly, ba ani nesměly chodit do školy, učit se a vzdělávat. Bylo to vlastně samozřejmé, protože podle názoru a záměru nacistických mocipánů v protektorátu Čechy a Morava neměly mít žádnou budoucnost v rámci tzv. konečného řešení židovské otázky. Terezín byl v tomto plánu pouze předpeklem. Na jeho konci bylo peklo vyhlazovacích táborů na východě: v Osvětimi, Majdanku, Sobiboru, Treblince a v řadě dalších. Tam převážnou většinu obyvatel ghetta čekaly plynové komory a záhuby.

Obyvatelé ghetta to ovšem nevěděli. Možná jen tušili. Ale dokud člověk žije, žije i jeho naděje a víra v budoucnost. A čím je mladší, tím silnější je tato naděje a víra. Děti měly a musely mít naději, vždyť jinak by nemohly žít. Věřily v život a v budoucnost a chtěly se na ni připravovat. Proto se potají v ghettu organizovala všemu navzdory příprava pro život a pro budoucnost — škola a učení. A protože není života bez krásy, bez umění — organizoval se v ghettu i kulturní život. Bohatá umělecká činnost v Terezíně — hudba, divadlo, literatura a výtvarná práce — byla jedním z projevů života, které pomáhaly překonávat bídu a živoření. A právě pro děti, většinou nadané děti, se stal zejména výtvarný projev jedním z prostředků, jak uniknout bědné přítomnosti a snít o budoucnosti.

Našli se obětaví lidé, kteří s nasazením života se ujali úkolu děti učit a také je naučit jak a co malovat a kreslit.

II.

A tu se setkáváme v Terezíně s malířkou, která od svého příchodu do ghetta vzala na sebe těžký a nebezpečný úkol učit děti malovat, vést jejich výtvarné práce a usměrňovat je. Jmenovala se Friedl Dicker-Brandeisová.

Narodila se 30. července roku 1898 ve Vídni. Pocházela ze spořádané měšťanské rodiny. Záhy se začalo projevovat její umělecké nadání. A tak se stala v době I. světové války žačkou v soukromém kursu ve Vídni, který vedl již tehdy známý profesor Johannes Itten. Navštěvovala jej v letech 1916—1919 a absolvovala jej s velkým úspěchem. Přešla jako Ittenova žačka a spolupracovnice do německého „Státního Bauhausu“ ve Výmáru. „Bauhaus“, založený profesorem Walterem Gropiem, byl tehdy jakýmsi centrem pokrokových snah ve stavebnictví, architektuře a výtvarném umění.

„Kdo šel do Bauhausu“, píše Hans W. Wingler, „nečinil tak, jen aby získal důkladné znalosti. Patřit k „Bauhausu“ znamenalo současně zaujímat pokrokový umělecký postoj a hlásit se k životní orientaci, která znamenala společensky se angažovat. „Bauhausu“ byly cizí snahy a hesla pravicového extrémismu. A proto byl také počet příslušníků „Bauhausu“, kteří sympatizovali s Hitlerem i po roce 1933, mizivě malý. Mnozí emigrovali a ti, kteří zůstali v Německu, musili počítat s tím, že budou velmi omezeni ve svém povolání a dokonce i osobně pronásledováni. Pokud bylo zjištěno, bylo dvádnáct příslušníků „Bauhausu“ zavražděno v koncentračních táborech.“³⁾

Itten si Friedl Dickerová velmi vážil „jako cenné a samostatné osobnosti“ a jako „mimořádně nadané člověka“.⁴⁾ Stejně ji posuzoval i ředitel „Bauhausu“ Walter Gropius, který o ní napsal: „Vyznamenávala se svým vzácným a mimořádně uměleckým nadáním.“⁵⁾ Její práce patřily k nejlepším pracím ústavu a již během studia byla přizvána jako učitelka. Dickerová se k „Bauhausu“ vždy hlásila a udržovala s ním kontakty, snad až do roku 1933, kdy byl „Bauhaus“ rozehán. V té době již Gropius nebyl ředitelem a rovněž jeho zástupce Hannes Mayer musel odejít v roce 1930 pro své „bolševické smýšlení“. „Bauhaus“ pak vedl Ludwig Mies van der Rohe. Škola se musela už jako soukromá přestěhovat do Berlína, kde v roce 1933, po nástupu Adolfa Hitlera k moci, ukončila svou činnost.

V roce 1923 založila Dickerová spolu se svým spolužákem z „Bauhausu“ Franzem Singerem „Dílny výtvarného umění“ v Berlíně. Téhož roku se pak vrací do Vídně, kde spolu s Anní Moller-Wotizovou zařizuje svůj první vídeňský ateliér v Hinterstrasse (Wien III.). V roce 1925—1926 působí opět s Franzem Singerem ve společném ateliéru ve Wasserburgstrasse (Wien IX) jako návrhářka a tvůrkyně zejména při výstavbě a vnitřním vybavení domů, bytů, obchodů, dětských jeslí, při výrobě nábytku, textilií apod. V roce 1931 se rozchází se Singerem a buduje svůj—tentokrát již třetí—ateliér v Heiligenstädterstrasse (Wien XIX) samostatně. Mimo činnost v ateliéru pokračuje Dickerová po celý čas v pedagogické činnosti a věnuje se soukromému vyučování, při němž uplatňuje metody, které pochytily u Ittena.

V té době získala řadu odměn na výstavách, kterých se zúčastnila: čestný diplom na krajkovém veletrhu v Berlíně 1924, společně se Singerem se zúčastní výstavy „Kunstschau“ ve Vídni 1927, pak výstavy moderního zařízení vnitřních prostorů v Rakouském muzeu ve Vídni v roce 1930.

Zároveň se také začala zajímat o současné dění politické a začala se i politicky angažovat na levici rakouského dělnického hnutí. V únoru 1934 došlo v Rakousku k převratu, v jehož čele stál rakouský křesťansko-sociální kancléř Dollfuss. Byl proveden hlavně pravicovou, katolicky orientovanou brannou organizací „Heimwehr“ pod vedením knížete Starhemberga. V té době byla i Friedl Dickerová pro komunistickou činnost zatčena. Po propuštění z vazby jí nezbylo než emigrovat, a to do Prahy, kde měla četné přátele. V té době zde žila již početná rakouská emigrace, složená zejména z členů bývalé rakouské socialistické strany a příslušníků její branné organizace Schutzbandu, ale také z příslušníků rakouské levicové inteligence. V Brně se tehdy usadil Otto Bauer, jeden z vůdců rakouské sociální demokracie, který se pokoušel vytvořit z trosek rakouské socialistické strany novou, radikálnější, ovšem rovněž austromarxistickou stranu rakouských revolučních socialistů. V Brně se také usadilo její zahraniční byro. V Praze se na přechodnou dobu zdržovali opět představitelé Komunistické strany Ra-

kouska Johann Koplemig a Franz Honner. Rakouská emigrace, zejména intelektuální, se začala přiklánět ke komunismu.

Friedl Dickerová se v Praze opět pustila do výtvarné práce, zejména v oboru interiérové architektury (modernizace starého nábytku) a jako učitelka kreslení. Současně se zapojila také do činnosti emigrace. Účastnila se zejména práce v kroužku, který se vytvořil kolem majitelky převážně německého antifašistického knihkupectví, umístěného v průchodu „Černá růže“ Na příkopě, Liesl Deutschové. Deutschová sama sice knihkupeckou licenci neměla, ale tu jí ochotně propůjčil český anarchista Michal Kácha — odtud říkali Deutschové „kachnička“. Spojkou k českým soudruhům byly sestry Alice a Laura Schimkovy.

Dne 30. dubna 1936 se Dickerová provdala za svého o něco mladšího pražského bratrance Pavla Brandeise, který pracoval jako účetní ve velkoobchodu s textílem Wolf a Schleim v Praze. To mělo pro její statut v Praze veliký význam. Sňatkem získala totiž československé státní občanství a nebyla vystavena šikanám úřadů, které — pod vlivem agrární strany — zejména levicové emigraci jak rakouské, tak německé, příliš nepřály.

Mezitím se však mraky na politickém nebi neustále hrozivěji rozšiřovaly a houstly. Nacistické hnutí nabývalo stále na síle a agresivnosti nejen v Německu samotném, ale také v našem pohraničí. U nás začali nacisté zasahovat i z říše přímo teroristickými činy. Zpočátku skrytě a později stále více otevřeněji podporovali nacistickou Henleinovu stranu v českých zemích a fašistické tendence zejména v Hlinkově lidové straně na Slovensku. Okupaci Rakouska v březnu 1938 se situace ještě přiostrčila. Pro německou i rakouskou emigraci nastaly velmi těžké časy. I levicové směry v českém politickém životě to neměly zrovna lehké. Současně však v Československu pokračovala aktivita politických emigrantů z Německa i z Rakouska, i když částečně začali opouštět republiku a hledat útočiště jinde. Pro Friedl Dickerovou byla tato doba popudem ke zvýšené tvůrčí činnosti. Vytvořila řadu obrazů, které se zachovaly a dávají tušit veliký tvůrčí talent ve výtvarném projevu. Mimo to pracovala jako architektka a návrhářka interiérů a získala i řadu cen. Ze zachovalých děl uspořádal teprve v březnu roku 1970, tedy posmrtně, Bauhaus-Archiv ze Západního Berlína v Darmstadtu v Německé spolkové republice (spolu s díly Franze Singera) soubornou výstavu Friedl Dickerové, která měla značný ohlas.

III.

Přišel Mnichov 1938. Bylo jasné, že se hitlerovská agrese nespokojí s částečným obsazením Československa. Republika byla ohrožena ve svém celku a s ní také osud a život Friedl Dickerové. Přátelé jí opatřili vízum, které by jí umožnilo vystěhovat se do Palestiny. Dickerová však odmítla. Nechtěla opustit své nejbližší a přátele. V roce 1938 se s manželem odstěhovala z Prahy a nalézá útočiště v Hronově nad Metují (Hronov č. 332). Také zde se zabývá výtvarnou činností, maluje a pracuje na poli interiérové a výstavní architektury. Hned v roce 1938 získává diplom a zlatou medaili na „Výstavě 38 — Náchod“, kterou uspořádala firma Spiegler a synové, textilní továrna v Hronově. V roce 1940 je spolu s díly Geralda Davise vystaveno jejich 12 obrazů v Royal Arcade Gallery v Londýně. Z Hronova udržovala čilou korespondenci se svými přáteli, ve které rozvíjí, navzdory těžké době, především své názory umělecké a politické.

Ale pak nastal zlom. Dne 15. března 1939 byly obsazeny české země Hitlerovými nacisty a byl zřízen protektorát Čechy a Morava. A v roce 1941 dal zastupující říšský protektor Reinhard Heydrich příkaz, aby byli židé z Čech a Moravy soustředěni v ghettu, které bylo zřízeno v Terezíně. Ve východočeském regionu, do něhož patřil Hronov, byla organizací stěhování pověřena židovská náboženská obec v Hradci Králové. Koncem

roku 1942 byli do transportu zařazeni i manželé Brandeisovi. Zachovaly se poslední listky Pavla Brandeise i Friedl Dicker-Brandeisové psané před odjezdem 16. prosince 1942.⁶⁾ Lístek F. Dickerové, adresovaný její rakouské přítelkyni Hildě Kothnyové, která se tehdy zdržovala v Brně, zní:

„Moje nejdražší! Několik namáhavých hodin s odpočinkem a náročnou prací je mezeitím za námi. Všechno šlo proti očekávání dobře, půjde-li to tak dále, bude to snesitelné. Naši vlastní božští nadřizení jsou nejnepříjemnější, jinak je to obvyklé: někteří jsou povoláni ke stříhání a jiní jsou zase stříhání. Myslím s vážnou vděčností na poslední hodiny. Mnohokrát Tě všichni objímáme. Jsem silnější, než jsem si myslila; někdy mi připadá, jako bych měla slzné žlázy na ramenou, ale ukázalo se, že je to předsudek. Pozdravuj B. a buď objata.“

Jinou rukou je připsáno: „Vše dobré přeje Diva.“⁷⁾

IV.

Příchodem do terezínského ghetta začíná heroické období Friedl Dickerové. Strávil v Terezíně přibližně dva roky — od 16. prosince 1942 do 6. října 1944. Život v ghettu nebyl věru ani jednoduchý, ani příjemný. A nebyl ani bez nebezpečí. Tisíce lidí byly nacpány do obytných bloků, do kasáren. S ubytováním byly velké potíže. Všude byl, zvláště na začátku, velký zmatek. Nejhůře byly postiženy děti. A bylo jich tu mnoho. V dětských domovech se musela organizovat výchova a výuka — většinou tajně, protože nacistická komandantura zakázala vyučování a kulturní výchovu. Ale právě jedním z prostředků, jak uniknout šedi a bezútěšné hrůze ghetta, byl umělecký projev. A u dětí byla zvláště silná snaha vyjádřit se slovem či kresbou, hledat v tom útěchu i naději. Ale snaha, nadání a vlohy samy nestačily, bylo zapotřebí děti vést, učit, ukázat jim, jak se vyjádřit a projevit. Děti neměly být jen odvráceny od hrůz, které je obklopovaly či ohrožovaly. Proto F. Dickerová vypracovává na základě metod Ittenova kursu před „Bauhausem“ i v „Bauhausu“ zvláštní metodu pro výuku, která by vedla děti k projevu lidské podstaty a umožňovala jim adekvátní umělecký projev. Zachoval se nám bohužel jen nástin přednášky, několik poznámek Dickerové z oné doby. Z nich můžeme uvést:

„Dítě není (nebo není jen) nehotovým, nepoužitelným předstupněm dospělého... Tím, že dětem, které se ostatně ve svých schopnostech časově vyvíjejí velmi nesterpně, předpisujeme jejich cestu, odřezáváme je od jejich tvůrčích možností a sebe od poznání těchto možností. Nároky dospělých i tam, kde jsou oprávněné, patří do jiných oblastí, než tam, kde jsou uplatňovány. Např. čistotnost, přesnost, schopnost reprodukce určitého obsahu jsou spjaty s geometrií, malováním ornamentů, módní kresbou, ilustrací, ale naprosto nijak s tvůrčím kreslením. A co lze očekávat od tohoto tvůrčího kreslení? Usilujeme, pokud možno, o co největší svobodu dítěte, jak se sdělovat nejdříve podle nálady, potom formálně. Musíme tedy vše přenechat dítěti. Můžeme nanejvýše dodat látku a popud ve formě návrhů. Každé hodnocení ztrácí především svůj smysl. Učitel, vychovatel by si měl uložit co největší zdrženlivost při ovlivňování: také ten, kdo má vkus a umělecké kvality, právě ten bude mít např. z radosti nad silou a naivitou dítěte sklon k tomu, aby ho udržel při určitém způsobu vyjádření, ať již nějakých -ismů či vážného akademického kreslení...“⁸⁾

Friedl Dicker-Brandeisová se dobrovolně ujala úkolu děti učit. Nebyla sama, ale patřila nesporně mezi ty nejagilnější a nejobětavější. Prof. Irma Lauscherová, která sama působila v ghettu jako vychovatelka (říkalo se jim „Betreuerin“) v dětském domově L 410, potvrzuje, že se Dickerová věnovala dětem s velkým úsilím a velkým nadšením.

„Zorganizovat kroužky kreslení,“ píše Oliva Pechová ve stati Děti a jejich terezínský svět, „byl ovšem obtížný úkol. Bylo nutno neustále obstarávat papír, tužky, pastelky, akvarelové barvy. Bedřiška Brandeisová (Friedl Dickerová — pozn. autora) obětavě docházela do dětských domovů a do nemocnice mezi děti upoutané na lůžko

a v promyšlených hodinách podle věku dětí je vedla k výtvarné zručnosti. Podněcovala jejich fantazii, pomáhala vyhledávat náměty jejich kreseb.⁹⁾

Nespokojila se jen s tím, že děti učila. Prováděla také analýzy kreseb, aby zjišťovala duševní rozpoložení dětí a aby využila získaných poznatků pro psychickou rehabilitaci dětí.

Zůstalo zachováno mnoho tisíc kreseb terezínských dětí. Kolik jich pochází ze skupin, které vyučovala Dickerová, nelze dnes již spolehlivě zjistit. Mnohé jsou jen neumělé črty, často najdeme vyspělé kresby. Ale — jak píše H. M. Wingler v předmluvě ke katalogu výstavy Bauhaus-archivu, o kterém jsme se již zmínili¹⁰⁾ — přibližně 600 listů vykazuje jednoznačně metodu Ittenových kursů, kterou Dickerová uzpůsobila podmínkám ghetta. Tyto listy byly bezpochyby vytvořeny pod osobním vedením Friedl Dickerové, zejména ty, které vznikly do 1. pololetí (přesněji do 1. září) 1944. Později se již v Terezíně kreslilo málo. Nepřetržitě odcházely transporty do vyhlazovacích táborů.

O Friedl Dickerové víme již jenom to, že byla deportována 6. října 1944 do Osvětimi (transport Eo 167).¹¹⁾ Její manžel Pavel šel několik dní před ní (28. září 1944 — transport Ek pod č. 2043) a tábor přežil. Ona zřejmě při selekci neprošla. Stala se jednou z posledních obětí plynových komor v Birkenau.¹²⁾ Přesné datum její smrti je a zůstane pravděpodobně navždy neznámo.

Avšak — „dělník je smrtelný, práce je živá“. Zachovala se některá díla Friedl Dickerové, zachovaly se části její korespondence, poznámky o výchově a výuce dětí, její účast na dětských kresbách z Terezína. Všechny tyto památky na činnost malířky jsou dosud bohužel příliš roztroušeny po světě. Ale její dílo nezaniklo a nezanikne. Nesmí zaniknout ani její památka.

I tato práce je pokusem oživit vzpomínku na velkou umělkyni a na její práci a dát popud k dalšímu a hlubšímu prozkoumání jejího života a jejího díla.

Příloha 1

Opis — překlad

Umělecká škola Johanna Ittena

Berlin-Wilmersdorff, Konstanzer Str. 14

Telefon: H 2, Uhländ 4312/pošt. šekové konto Berlin 131048

Bankovní konto: Deutsche Bank- und Diskont — Gesellschaft, Berlin Kurfürstendamm 163/164

Malování / plastika

architektura

fotografie

reklama

grafika

móda

Johannes Itten

26. 4. 1931

Vysvědčení

Slečna Friedl Dickerová byla v letech 1918—1923 ve Vídni a na „Státním Bauhausu“ ve Výmaru mou žačkou. Je umělecky mimořádně nadaným člověkem, kterého si jakožto cenné a samostatné osobnosti velmi vysoce vážím. Doporučuji ji úřadům co nejlépe.

Johannes Itten, profesor

v. r.

Příloha 2

Opis — překlad

Walter Gropius
profesor dr. Ing. e. h.
Berlin W 35
Postdamerstrasse 121 a
telefon: Kurfürst-2583

29. 4. 1931

Vysvědčení

Slečna Friedl Dickerová studovala v době od června 1919 do září 1923 na „Státním Bauhausu“ ve Vymaru. Vyznamenávala se během této doby trvale svým vzácným a mimořádným uměleckým nadáním a zaměřila pozornost všech učitelů na své práce. Mnohostrannost jejího nadání a její velká energie přispěly k tomu, že její výkony a práce patřily k nejlepším pracím ústavu a že již během doby studia mohla být přizvána jako učitelka. Jako bývalý ředitel a zakladatel „Bauhausu“ ve Vymaru sleduji s velkým zájmem uměleckou činnost slečny Dickerové.

Gropius v. r.

POZNÁMKY

- 1) Ghetto v Terezíně bylo zřízeno na podzim roku 1941. První transport vězňů přišel z Prahy 24. listopadu 1941 (transport AK-1).
- 2) Celkem bylo do Terezína dopraveno kolem 15 000 dětí.
- 3) Viz katalog výstavy Friedl Dicker — Franz Singer, uspořádané Bauhaus-archivem ze Západního Berlína v Darmstadtu v NSR od 31. ledna do 24. března 1972. — Bauhaus-archiv, Darmstadt, Alexanderweg 26, 1972, str. 3.
- 4) Tamtéž, str. 13.
- 5) Tamtéž, str. 14.
- 6) Archiv Židovské náboženské obce v Praze, židovská radnice, Praha-Staré město, Maislova ul. 18. Transport Ch — Pavel Brandeis čís. 545; Friedl Dicker-Brandeisová čís. 546.
- 7) Z korespondence Friedl Dickerové s Hilde Kothnyovou, soukromý archiv.
B = Buschmannovi. Margit Buschmannová byla přítelkyní Friedl Dickerové, rovněž spolupracovnicí Bauhausu.
Diva = krycí jméno pro Lauru Schimkovou, která bydlela v ten čas s Brandeisovými v Hronově.
- 8) Citováno podle článku Jarmily Škocňové „Das literarische Schaffen im Konzentrationslager Theresienstadt“ v: *Judaica Bohemiae XVI/1 1955—1980*, Státní židovské muzeum Praha, 1980, str. 25—26.
- 9) „Umění v Terezíně 1941—1945“, Sborník vydaný Památníkem Terezín, Malá pevnost 1, 1972—1973, strana 33.
- 10) Katalog výstavy Bauhaus-archiv v Darmstadtu, 1970, str. 9.
- 11) Archiv ŽNO v Praze. Seznam transportů a jmenná kartotéka.
- 12) Poslední zplynování v Osvětimi-Birkenau bylo provedeno v noci z 28. na 29. října 1944. Zahuben byl transport českých židů z Terezína.

LITERATURA:

1. Adler H. G.: *Theresienstadt 1941—1945, Tübingen 1960, II. vyd.*
2. „Die uns verliessen“, *Österreichische Maler und Bildhauer der Emigration und Verfolgung. Österreichische Gallerie im Oberen Belvedere, Wien 1980.*
3. *Judaica Bohemiae XVI/1 1955—1980, Státní židovské muzeum v Praze 1980.*
4. *Katalog výstavy Bauhaus — archiv v Darmstadtu [od 31. ledna do 24. března 1970]. Vydal Bauhaus — archiv v Západním Berlíně 1970.*
5. *Kinderzeichnungen aus dem Konzentrationslager Theresienstadt, Informationstext zur Wanderausstellung. Studienkreis zur Erforschung und Vermittlung der Geschichte des deutschen Wtederstandes 1933 bis 1945 e. V. Frankfurt a. Main.*

6. *Kinderzeichnungen aus dem Konzentrationslager Theresienstadt*, Státní židovské muzeum, Praha 1981.
7. *Kinderzeichnungen und Gedichte aus Theresienstadt 1942—1944*, Státní židovské muzeum, Praha 1959.
8. „*La gravure au bauhaus, Catalogue Special de l'exposition*“ le bauhaus 1919—1969, Musée National de l'Art moderne, Paris 1969.
9. *Lagus K. — Polák J.: Město za mřížemi*, Praha 1964.
10. *Oberhuber O. — Weibel P.: Österreichische Avantgarde 1900—1938, Ein unbekanntes Aspekt. Galerie nächts St. Stephan, Wien 1976/Innsbruck 1977.*
11. „*Umění v Terezíně 1941—1945*“, Památník Terezín 1972.

ZE VZPOMÍNEK BÝVALÝCH VĚZŇŮ A ÚČASTNÍKŮ ODBOJE

Obě práce terezínských vězňů jsou si blízké svým tématem — popisují transport vězňů z terezínské Malé pevnosti do Mauthausenu na smrt. Tímto početným transportem odjžděli příbuzní parašutistů J. Kubiše a J. Valčíka, pachatelů atentátu na R. Heydricha, a těch, kteří jim nějakým způsobem pomáhali — celkem 252 osob. Vedle nich byli do transportu zařazeni někteří další vězni, především sovětští občané, ale i příslušníci našeho odboje, zejména komunisté, a několik vězňů židovských. Skupina pomocníků a příbuzných atentátníků byla určena k likvidaci.

Na tento transport smrti vzpomínají vězni Josef Mojžiš, člen Obrany národa, a účastník transportu František Rafaj, který před zatčením spolupracoval s vršovickou skupinou komunistické mládeže.

(Problematice heydrichiády a potrestání za atentát byla již věnována stať J. Žižky v Terezínských listech č. 13; podrobným průběhem transportu se však autor nezabýval.)

JOSEF MOJŽIŠ

TRANSPORT SMRTI

21. října 1942 se ráno nad Malou pevností v Terezíně slétaly vrány. Jejich krákoravý křik byl stejně protivný, jako jindy. I toho rána prohodil kdosi při nástupu, cože to ty potvory zase nesou za zlou zvěst. Ale jinak to ráno bylo klidné, jako obyčejně.

I večer se zdál být zcela normální, bez zvláštních událostí a bez vzruchu. Jednotlivá komanda nebyla na dvoře zdržována a sotvaže je komandant dvora převzal, veled odstoupit, což byl povel velice vítaný. To „abtreten“ totiž znamenalo nejen odchod do ubikací, ale i chvíle klidu, setkání s kamarády, pohovoření, možná příjemnou zprávu, možná dokonce dopis z domova. Znamenalo to trochu jídla a posilující hodiny spánku.

Den se už krátil, takže po dvoře už dávno se ploužilo šero. Po večeři byli vězňové na celách spočítáni, zamknuti a mnozí spěchali na palandy. Zbytek dokončoval svou přípravu na spánek a jenom několik jednotlivců odpočívalo na lavici v tichém hovoru o práci, o situaci, o zprávách, které slyšeli. On ten jejich hovor, i když byl tichý, byl stejně slyšet kolem a mnohý poslouchal i nahoře na pryčně. V takové cele nikdo neexistoval sám. To nešlo. Tam nebylo místa pro nějaké soukromí. Soukromí je někdy náročné. A protože cela byla brzy zadýchána a syrový chlad zaháněl zpět do starých pevnostních zdí, byl ten kousek řeči nakonec užitečný a příjemný všem.

Ti nahoře na pryčnách se zamhouřenýma očima také nespali. Třeba Toník Valčík, ležící uprostřed dvou starších mužů, jistě nespál, protože měl ruce sepnuté a jeho rty se tiše pohybovaly. On měl zrovna na koho myslet, víc než kterýkoliv jiný. Byli tu v Te-

rezně s ním jeho rodiče, dokonce babička s dědou a sourozenci. Němečtí fašisté roztrhali tu jejich pěknou rodinu docela. Když k nim někdy vstoupila smrt do domova, vzala obyčejně jenom jednoho a zbytek rodiny zůstal pohromadě. Ale tihle gestapáci byli horší nežli smrt. Oni rodině vzali všechno. Děti rodičům, rodiče dětem a ještě všem domovy. Vzpomínka na ně, na matku, na otce, na osmnáctiletou sestru Lidušku, na nedávno ženatého bratra, byla příliš živá, než aby se denně nevracela. Ve Smolině žili tak pěkně pohromadě, a teď...! Po celé pevnosti rozstrkání. Kdepak je asi Josef? Ano, i jemu patřila vážná vzpomínka. Kdepak on vzal tu odvalu střelit po Heydrichovi? Toník býval sice také vojákem, to ano, dokonce bráču viděl i v uniformě, když byl na vojně, ale víc ho viděl malého, když si všichni společně ve vsi hráli na vojáky. To měli dřevěné flinty a bodáky taky ze dřeva. Oni mu totiž Němci v Praze řekli, že zabil Heydricha. Ne, dál už nic nedomýšlel. To bylo na něho už moc. Neměl zkušenosti s válkou a ničím tak hrozným, co ho teď obklopovalo.

Na cele přibývalo ticha a jen sem tam se ozývalo už hlasité oddychování usínajících. I ta malá skupina, co povídala ještě dole u stolu, rozhodla se také jít spát.

„A tak se těšim na ranní kuli. Mohli by přinést snídaní, co říkáte, kluci?“ To si nahlas oddychl zase ten Standa z Hořovic, ale zalezl nato také pod deku.

Už bylo hodnou chvílí úplně ticho, když v jediném okně podlouhlé cely se mihlo světlo ze dvora. To byl rozsvícen dvůr! A v tom se ozvala siréna.

Poplach!

Všichni už znali ten hrůzný rozkaz, že v případě poplachu, který oznámí siréna, musí být celá cela v pěti minutách na svém, určeném místě na dvoře. V cele nastal zmatek. Všichni se rychle strojili. Knoflíky starých uniforem dopínali cestou a nikdo nic nemluvil. Nebylo ani co. Jen Standa si neodpustil nahlas vyslovit otázku, kterou cítili všichni a která teď stejně všechny znepokojovala.

„Copak zas ty bestie mají? Esli je to transport a jdu s ním, tak Pepíku, Jardo, pozdravujte doma, jestli to vy přečkáte! Ti vrazi!“ Ale ta slova už zanikla v celkovém chvatu, kde nikdo nic nevnímal, než to, aby byl co nejdříve na dvoře. Cela se sešla a byla pohromadě. Starší cely rychle přepočítal trojice a počet souhlasil. To bylo dobře. Však u vedlejší cely se nemohl starší dopočítat a sháněl lidi u cel okolních. Nebylo divu, že se někdo v tom babilónu postavil jinak.

U kanceláře dvora byly otevřené dveře dokořán a první z nich vyšel písař-vězeň, povoláním učitel z Loun. Těm nejbližším honem pošeptal, že jde o transport. Slovo transport pak letělo od úst k ústům a ve chvílince to věděl celý tábor. To stačilo. První příčina poplachu byla tedy známá a přišlo první oddechnutí. Ale vzápětí přicházela druhá zlá myšlenka, kdo všechno půjde. Ale muselo se čekat.

Ano, čekat. To byly ty nesmyslné, bolavé a zhoубné protiklady. Na jedné straně takový spěch až do zmatku a na druhé straně čekání až do nervového onemocnění, do úplného znepokojení.

Velitelský sbor Malé pevnosti pil v SS kantýně a čekal na Jöckla, velitele tábora, kterého tam vyhlížela jedna esesácká stráž. Zatím pomocníci-vězňové přinesli na úzký chodník před kancelář dva stoly, několik židlí a dva reflektory. Na předním dvoře před kancelář Jöcklovou stály také esesácké stráže. Jeden malý týra v uniformě nesl v náruči několik čerstvě oloupaných knyplů, tj. asi tři čtvrtě metru dlouhých, silných klaců a položil je na jeden stůl. Přípravy se děly mlčky a viděly je jen první řady vězňů, zatímco všichni ostatní byli přikryti chvíli vítanou, chvíli zas zneklidňující tmou.

Začal vanout chlad. Sem tam někdo hlasitěji promluvil a bylo to slyšet až u dveří kanceláře. Hned se ozvalo rozčilené německé: Ticho! V řadě nastoupené cely stál také hlouček roudnických studentů, kteří se třásli. Zimou a rozčilením. Pobyt v Terezíně za této atmosféry po smrti Heydrichově vyžadoval mnoho sil na frontových vojácích, ale tihle chlapci byli zvláště neklidní. Jejich oči, veliké, zvědavé, smutně hleděly na přípravu k divadlu, o němž neměli tušení ti staří, natož oni.

Čas, kdy se nic nedělo, byl jako bez konce. Ale to byl také úmysl. Oni schválně tábor svolali brzo, aby potýrali vězně i tím čekáním, aby je potrápili nejdřív duševně.

Konečně se rozsvítily reflektory. Před kanceláří bylo rázem jako ve dne. Z horních okrajů protilehlé zdi plila pak světla ostrých lamp celý stojící tábor. Musela to být shora asi bledá podívaná. Vedle reflektorů se nahoře mihly Jöcklovny dcery a ještě nějaké zvědavé ženy. To aby měly tu podívanou z bezpečné výše!

Od stolů před kanceláří bylo slyšet prudkou řeč, v níž byl dobře rozpoznán i hlas Jöcklův. Studenti mu dali ještě jedno jméno a sice Kačer Donald. To podle knedlíku v krku, se kterým neustále mluvil a řval. Kolem něho byli už všichni, co nosili na čepicích znaky lebky. Byly tam i ženské uniformy, se stejnými čapkami se smrtkami. Na mnohých mužích bylo vidět, že jsou opilí, kořalkou i vášní. Jöckel vyndal z aktovky několik listin. Přečetl svému štábu, své smečce ve stoje rozkaz z Berlína a zástupce Jöcklův začal hned poté číst jména Valčíků, Kubišů a ostatních rodin, jako Svatošovy, Fafkovy, Smržovy, Piskáčkovy a ještě jiných. Vyvolání museli co nejdříve přijít ke stolku ke zjištění totožnosti. Vyvolávání však hned nešli, protože jejich jména byla při vyslovování zkomolena. Německý jazyk dozorců, nezvyklý a neznalý češtiny, byl teď ještě zatížený kořalkou. Místo českého Valčík bylo slyšet cosi jako Falcyk apod. Staří ta svá zkomolená jména zvláště špatně slyšeli. Vedle stojící je museli upozorňovat, že se jedná o ně, a posílali je ke dveřím. Protože tam přišli pozdě, byli všichni bití, těmi novými klacky. Po celém dvoře byly slyšet ty zvláštní rány do hlav a s nimi i výkřiky. Ani stařenky a dědové nebyli ušetřeni těchto surovostí, které těžko snášeli i muži. Nebylo divu, že klesali. Potom, když jejich jména ve svých seznamech škrtili, ukázali jim na bránu a šli na vedlejší dvůr.

Toník Valčík se zachvěl, když slyšel své jméno. Byl mladý, svobodný, a tak se bál. Ani ne tak o sebe, jak říkával, jako o svou matku, dědu a ostatní. Stáli tam někde vza-du, ale netroufal se ohlédnout, aby je ještě jednou spatřil. A přece, když se blížila ke stolu bílá hlava dědova, trochu se napřímil, ale hned hlavu se zavřenýma očima sklonil. Jen stačil sevřít pevně ruku svého druha, který stál vedle něho, s nímž pracoval, ležel, hovořil, ale také se modlil. Jemu se svěřoval se vším, s bolestmi, s nadějemi, s láskou a touhou.

Ale vtom ode dveří někdo zařval „Anton Falcyk“. Rychle stiskl ruku a aniž řekl slovo, vyšel z řady. Jeho vytřeštěný zrak utkvěl na velkém světle, jemuž šel vstříc. Viděl, že jde vstříc velkému světle... S ranami na hlavě zmizel i on za branou prvního dvora.

Tam čekala nešťastníky další část dramatu. Museli se celí svléknout a znovu na sebe obléknout jen jeden vrchní šat. To vše trvalo také pár hodin. Pak z nich postavili přes padesát pětistupů. Zadní část tvořili židé. Na chodnicích stáli esesmani s napřaženými puškami. Jaká tragédie! Velkoněmecká říše tu nastavovala hlavně zbraní proti těm, kteří už neměli síly, aby stáli na vlastních nohou, natož aby někoho ohrožovali.

Světla na dvoře pohašla a z úst jednoho z gestapáků ode dveří se ozvalo: „Ostatní odstoupit!“ Návrat do cel byl ve znamení smutku. Šlo se už pomaleji a také pomalu se každý ukládal na lůžko. Studenti Ivo a Milan šli první a drželi se za ruce. Zanedlouho zaklapl ve dveřích zámek. Mnozí hledali svou pryčnu po tmě. Mezi těmi, co si mohli lehnout, byl také Standa. Cítil, že cela nespí, že jenom ztichla.

„Kluci, spíte?“ To se ozval Standa, kterého všichni poznali po hlase a nejeden byl zvědavý, co ten Standa chce. Jeden ze studentů mu odpověděl, že ještě ne.

„Že nám ti pacholci stejně neudělali druhou díru do panimandy!“

A cela, hlavně mezi těmi staršími, trochu oživila. Studenti se najednou i nahlas zasmáli. Vcelku to pomohlo lepší náladě. Usínalo se ve větším klidu, se sebedůvěrou a s trochou potřebné naděje.

FRANTIŠEK RAFAJ

KONEČNÁ STANICE MAUTHAUSEN

Ráno 22. října 1942. Náš transport byl řazen na nádvoří u hospodářských budov Malé pevnosti. V sedm hodin byly k pětistupňům nastoupených mužů přivedeny ještě ženy v počtu asi 80, všem byl rozdělán chleba o váze asi 250 gramů s kouskem margarínu a oznámeno, že je to jídlo na celý den. O půl hodiny později se postavili po stranách zástupu čítajícího nyní asi 300 osob, ve vzdálenosti 10 metrů od sebe, nám dosud neznámí gestapáci a průvod se dal konečně do pohybu. Branou ven. Branou, kterou musel projít každý, kdo se chtěl dostat na svobodu. V hlavě vířilo — svoboda — další věznění — nebo snad dokonce smrt? Proud se pohyboval směrem k bohušovickému nádraží. Vpředu ženy, za nimi muži — stádo středověkých otroků, po stranách pochopí s ostře nabitými puškami a povzbuzující neustále los, los a sem tam i kopanci. Jako by se všechno proti nim spiklo. Prudký, studený podzimní vítr zaháněl nepřijemné dešťové kapky společně se sněhovými vločkami vězňům za límec na nedokonale chráněné části těla. Někomu se podařilo při posledním masakru u převlékání zachránit jen lehké letní tílko bez rukávů a letní kabátek. Situace nijak záviděníhodná.

Na nádraží v Bohušovicích, kde byl přichystán „zvláštní vlak“ pro naši „vznešenou společnost“, měl jsem ještě možnost spatřit členy rodiny Valčíkovy a pohledem jsme se povzbuzovali. Nikdo z nás netušil, že to bylo poslední sbohemdání. Před nástupem do vlaku přijímáme další poučení, jak se máme během jízdy chovat. Okna musí zůstat uzavřená, nikdo s nikým nesmí hovořit, ani šeptem. Na záchod pouze v doprovodu SS-mana. Lokomotiva byla postavena směrem na Prahu. Tedy přece nějaká naděje. Tam se totiž naše mysl neustále upínala. K soudu. Do Německa, myšlen směr Berlín, Drážďany, Lipsko, to nebude.

Každé oddělení, které se dalo z jednoho místa přehlédnout, bylo hlídáno dvěma až třemi gestapáky. Ticho. Když se dal vlak do pohybu, bylo rušeno jen nárazy kol na spoje kolejnic, nepřírovnalým chechtotem některého ze strážných a pro nás navíc přívalem nezodpověditelných otázek a záplavou myšlenek, které se každý podle svého snažil uvést v nějakou souvislost. Za stupňujícího se duševního napětí bojuje mozek a duše s novými jmény, které těžko plynou na jazyk. Jak se blížíme ku Praze, přeskočí sem tam potíchu prohozené slovo jako — koncentrační tábor, Polsko, Osvětim, Rakousko, Mauthausen. U Vídně jsou také lehčí tábory — duše si ulevuje, a snad přece jen do Prahy k soudu.

Vlak zastavuje na Wilsonově nádraží (v té době již Hlavním nádraží). Všichni s napětím očekávají tentokrát „milé heraus“. Nic takového se však neděje. Jen šum nádražní haly proráží okny do ucha. Oči se snaží postřehnout aspoň na dálku nějakou známou tvář a potěšit se pocitem svobody. Po půlhodinovém čekání je jisto, že pojedeme dál. Kam zamíříme? Směr Kolín, to znamená Polsko a Osvětim, směr Tábor znamená Rakousko. To je pro nás příjemnější. Znamená několik alternativ. Ještě člověk vše neprobíral, když se dal vlak do pohybu směrem k Benešovu. Další osud nás tedy čeká v Rakousku. Myšlenky nechtějí ani teď připustit to nejhorší, co nás mohlo postihnout — Mauthausen.

Za Českými Budějovicemi, které projíždíme někdy po osmé hodině večer, vlak odbočuje na kolej k Linci. Teď není pochybností. Kolem půlnoci zastavuje vlak v malé stanici. Těla, unavená nepohodlným sezením, minulou probdělou nocí, trápená myšlenkami, jsou znovu vyburcována štekajícími hlasy „alles heraus, los, los, zu fünfen“, tj. po pěti nastoupit, ještě k ostrážitějšímu napětí.

Zatím, co se řadíme, oči se snaží proniknout hustotou podzimní syrové noci, aby jim byla poslední naděje sebrána. Na štítové stěně, jen podle záhybů některých písmen, víc cítí než vidí napsáno slovo M a u t h a u s e n . K našim průvodcům přibýlí další, do-

konce ozbrojení strojními puškami a automaty. Pro hustou tmou nebylo vidět prvních pět. Co se stalo se ženami, zda šly první nebo byly naloženy do kamiónů, nevím.

My, tělo na těle, s bradou takřka na zádech předchozího, povzbuzování neustálým los, los, kopanci a pažbami pušek, pohybovali jsme se jako jednodlitá masa úzkými uličkami obce Mauthausenu a uběhli jsme takřka v jednom dechu dráhu 4 kilometry dlouhou, jež nás dělila od pevnosti mrtvých — Mauthausenu. V té době tělo neexistovalo, byla zde jen duše, odhodlaná vytrpět ještě více, strašně nenávidějící a netrpělivě čekající na den odplaty.

Mohutným kamenným schodištěm, táhnoucím se podél obrovitých žulových stěn pevností, byli jsme hnáni dál, k hlavní bráně. Tato již otevřená, podobala se tlamě obludy, přichystané nás pohltit. Reflektory ozářený vstupní otvor s mohutnou dřevěnou petlicí nad zápražím působil děsně. V ohybu průvodu jsem zpozoroval, že ženy s námi nebyly. Zůstali jsme stát před nějakou zděnou budovou na volné terase. Zde nás, tělesně vyčerpané, zimou se třesoucí, ale duševně pevné, naši ochránci na chvíli opustili. I zde děst se sněhem nepříjemně chladil naše holé hlavy.

Půl hodiny asi uběhlo, když před nás předstoupil lagerführer se třemi SS-many. Přčetl naše jména, zda mu někdo neutekl, zeptal se na naše poslední zaměstnání a zase odešel. Naposled jsem zaslechl jména kamarádů z rodiny Valčíkovy. Povel čelem vzad obrátil naše tváře směrem k budově. Poté nás opět rozdělili na dvě skupiny. První tvořili „parašutisté“, druhou ti ostatní.

Nejdříve první skupina měla sestoupit po širokém kamenném schodišti do sklepních místností pod budovou, kde byly umístěny umývárny. Tak se také stalo. Dveře ještě nezapadly za posledním, když z hloubky k nám začal doléhat srdcervoucí nářek, neustále se stupňující. My nahoře, s obličeji jak ze skály vytesanými, dívali jsme se trpně jeden na druhého a krčením ramen dávali najevo nepochopení. Půl hodiny trval nářek. Dveře se opět otevřely a po schodech nahoru úprkem se řítili naši kamarádi, nazi, s krevními podlitinami po celém těle, mnozí zbarvení krví vlastní nebo krví svých kamarádů. Na druhé straně budovy se stavěli opět do pětic naboso poskakující v rozbředlém blátě.

Ještě jsme se nevzpamatovali z hrozného divadla a už hnali pochopové po schodech dolů nás. Rozkaz co nejrychleji se svléci a pod sprchy. Za každý špatný krok, každý pomalejší pohyb i křivější pohyb následoval příval ran holí. Zde jsme měli čest poznat další elitu vrahů. Byli to naši „kolegové“ spoluvězni, většinou Němci, zavření pro několikanásobné vraždy a homosexualitu. Čím víc takový lotr zabíjel, tím měl větší práva v táboře. Běda, kdo mu padl zvláště do oka. Taková oběť počítala svůj život na vteřiny. Těmi oběťmi byli nejdříve židé. Po koupeli, kde padli za oběť dva židé z naší skupiny, rychle do oblékárny a ven. Každý z nás obdržel jedny spodní kalhoty, snad jsme byli hodnější než první skupina. Byly ovšem roztrhané, sahaly sotva ke kolénům, bez možnosti zapnutí v pase. Napůl oblečení seřadili jsme se na dvoře do pětistupů. Naši kamarádi z první skupiny zde již nebyli. Nikdo z nás netušil, že pohled, kterým jsme je před půlhodinou povzbuzovali a který mluvil o pomstě, byl poslední.

Dvě hodiny nás nechali stát v blátě a plískanici na nádvoří. Tělo necítilo chlad a bolest, jen duše byla neustále ve střehu. Konečně nás jeden z pochopů odvedl na karanténní blok, kde sepsali opět naše nacionále.

Bohužel, ani zde jsme se nesetkali s našimi kamarády z první skupiny. Po tři následující dny jsme byli svědky, jak z vysokého komínu nad sousední zděnou budovou šlehalý plameny doprovázené mraky kouře. Na naše užaslé a nechápavé zraky nám byla palcem, kývnutím hlavy a slovy „Vaši kamarádi“ dána vedoucím bloku jasná odpověď. Naše srdce i rozum se tomu vzpíraly. Přesto, že už zažily tolik násilí a bolesti, zdráhaly se připustit takovou brutalitu. Teprve po navázání spojení s našimi soukmenovci, dle jejich zpráv, byli jsme nuceni přijmout celou tíhu té hrozného tragédie.

Do duše se vkrádala otázka. A kdy my? Dokud však zde byl život, rozum kázal dát cit stranou a vydržet až do posledního dechu. Jednou „pravda zvítězí“ a pak bédal

RESUMÉ

ОСНОВАНИЕ ПОЛИЦЕЙСКОЙ ТЮРЬМЫ В ТЕРЕЗИНЕ

(Ольдржих Сладек)

После оккупации чешских областей 15-го марта 1939 г. в учрежденном Протекторате Чехии и Моравии начала действовать также нацистская Тайная государственная полиция - Гестапо, как главное орудие террора против всех антифашистских сил.

Первым превентивным террористическим ударом стала «Акция Решетка» (Aktion Gitter), проходившая с 15-го марта до мая 1939 г., во время которой было арестовано приблизительно 5 800 - 6 400 антифашистов, прежде всего коммунистов. Большую часть из них гестапо через несколько недель отпустило, но примерно 1 500 их было подвергнуто предохранительному заключению и отправлено в концентрационные лагеря.

Гестапо с мая 1939 г., помимо основанных канцелярий и отделений, создавало постепенно также полицейские тюрьмы, напр. в Праге (Панкрац) и в Брно (Шпильберк). С возрастающей мерой террора в них постепенно не хватало мест.

В связи с началом агрессии против Польши гестапо осуществило 1-го и 2-го сентября 1939 г. следующую акцию превентивного террора, названную «Альберт I». Она представляла арест примерно 2 000 чехов. Также их в скором времени отправили в концентрационные лагеря Бухенвальд и Дахау. Перегрузка полицейских тюрем оказалась в данном случае только временной.

Однако помимо этих больших акций гестапо с лета 1939 г. проводило аресты и в рядах чешских организаций движения сопротивления. Сначала была разбита информационная группа Шморанца (около 100 человек), а вслед за ней и подпольная сеть «Защиты народа» - во второй половине февраля 1940 г. число ее арестованных членов представляло 1 500 - 2 000. В этом году аресты постигли в большей мере и сет подпольных организаций КПЧ. Только в Моравии было до первой половины июня 1940 г. арестовано 1 445 коммунистов.

С осени 1939 г. по февраль 1940 г. была разбита и подпольная организация «Народное движение трудящейся молодежи». В тюрьмах гестапо очутилось несколько тысяч человек.

Широкий размах арестов причинял гестапо большие проблемы. Все существующие полицейские тюрьмы были переполнены, и как свидетельствует письмо начальника службы безопасности от 28-го марта 1940 г., нельзя было арестовать около 700 членов движения сопротивления, о которых гестапо знало.

Поэтому пражский начальник службы безопасности В. Шталэкер обратился к шефу полиции Г. Гиммлеру с просьбой об учреждении новой полицейской тюрьмы в терезинской Малой крепости. После его ухода в Норвегию эту просьбу повторил начальник главного отделения пражского гестапо, СС-оберштурмбаннфюрер д-р Г. У. Гешке. Оба ссылались на критическое положение и требовали скорого решения.

На основании этого Г. Гиммлер примерно в первой половине июня 1940 г. дал свое согласие с учреждением новой тюрьмы в терезинской Малой крепости, и передал ее полностью в распоряжение пражского главного отделения гестапо.

Так возникла в июне 1940 г. Полицейская тюрьма в Терезине. Она постепенно превратилась в место небывалого страдания чешских людей. Хотя полицейские тюрьмы были по своему характеру только пересыльными, откуда арестованные отправлялись к немецким судам или в концентрационные лагеря, в терезинской Малой крепости погибло до освобождения вследствие массовых убийств, бестияльных истязаний и нечеловеческих условий свыше 2 500 человек.

СЕВЕРОМОРАВСКИЕ УЧАСТНИКИ ДВИЖЕНИЯ СОПРОТИВЛЕНИЯ В НАЦИСТСКИХ ТЮРЬМАХ

(Йозеф Бартош)

При оккупировании чехословацкой пограничной полосы в октябре 1938 г. захватило немецкое войско и исключительно чешские области, к которым в северозападной Моравии принадлежали окрестности Забржега, Штернберка и Шумперка. Крупнейшей организацией движения сопротивления на этой территории, а также в соседних областях Протектората (Лоштицко и Ланшкрудско), было с 1941 г. «Народное объединение чехословацких патриотов». Эта подпольная организация была весной 1944 г. выдана и последовали массовые аресты, постигшие свыше 500 человек.

В статье рассматриваются судьбы североморавских патриотов с момента их ареста, через различ-

ные нацистские тюрьмы, вплоть до освобождения в 1945 г. Подавляющее большинство арестованных гестапо подвергало допросам в Шумперке, часть попала в тюрьмы в крепости Миров, в Олаве и Крнове. После окончания следствия главная часть заключенных была отправлена в терезинскую Малую крепость. В конце 1944 г. самые активные участники были направлены с транспортами к нацистскому суду во Вроцлав, но осуждены они не были, так как личный состав тюрьмы был перед приближающимся фронтом эвакуирован в Дрезден и Цвикау. В Дрездене заключенные пережили уничтожающий налет в феврале 1945 г. Остальная часть заключенных осталась в Терезине вплоть до освобождения в мае 1945 года и пережила здесь все страдания, связанные с эпидемией тифа. Свыше 120 участников движения сопротивления из северозападной Моравии погибло - они были замучены в тюрьмах, умерли от страданий, болезней и во время налетов.

ЧЕШСКИЕ МУЖЧИНЫ В РАВЕНСБРЮКЕ

(Мирослава Бенешова)

В Мемориале Терезин проводится уже много лет исследование репрессий чехословацких граждан в нацистских концентрационных лагерях. Недавно была закончена обработка материалов из концлагеря Равенсбрюк. Итоги исследования были опубликованы в «Терезинских листах» № 15.

В широком сознании бытует Равенсбрюк исключительно как женский концлагерь, поэтому нам хочется напомнить, что его составной частью был также мужской лагерь. Через него прошло около 20 000 заключенных разных национальностей, среди них были тоже чехи и словаки.

В первой части сообщения приводятся данные о Равенсбрюке, особенно с точки зрения возникновения и развития мужского лагеря, существовавшего практически с конца 1938 г., значит, с начала строительства женского лагеря. Его учреждение было обусловлено тем, что женщинам были не под силу некоторые работы, связанные со строительством и ходом лагеря. Поэтому в Равенсбрюк перемещались заключенные из других лагерей, сначала из близлежащего Сахсенгаузена, впоследствии также из Бухенвальда, Дахау и др. Постепенно в строительстве лагеря все больше участвовали и женщины.

Во второй, основной части сообщения исследуется только группа чешских заключенных. На основе изучения доступных архивных материалов можно сделать следующие выводы: чехи в Равенсбрюке принадлежали к небольшим национальным группам, они представляли примерно 2 % общего числа заключенных. Их возрастная состав - с 20 до 50 лет, значит, мужчины в продуктивном возрасте. Состав по причинам лишения свободы был довольно пестрым, но две трети из них принадлежали к политическим заключенным (члены и сотрудники коммунистического движения сопротивления, представители всех некоммунистических организаций сопротивления, и не в последней мере те, у которых отрицание нацизма носило индивидуальных характер). Остальную часть представляли лица, арестованные по разным трудовым проступкам, а также преследуемые по расовым причинам (евреи, цыганы).

Нас интересовали также судьбы чешских заключенных в Равенсбрюке. По меньшей мере 38 чехов было освобождено. Но это не означало конец преследования, они должны были явиться в гестапо и пойти на работу по приказу нацистских органов. Для части чехов Равенсбрюк не был последним местом их пребывания - вместе с остальными их через некоторое время отсылали в прежние лагеря, или их транспортировали в другие места. Самое большое перемещение заключенных произошло в начале марта 1945 г. - в этой группе, численностью свыше двух тысяч, было и несколько десятков чехов. Многие из заключенных не работали только в Равенсбрюке, их вместе с женщинами направляли в его трудовые филиалы, возникавшие в течение войны поблизости оружейных заводов, напр. в Нейбранденбурге, Рехлине, Барте, Мальхове, Нейстрелитце и др. Некоторые из заключенных в Равенсбрюке погибли - нам удалось обнаружить данные о смерти 38 чешских заключенных, большинство из которых умерло зимой 1942 - 1943 гг., в период голодной катастрофы, и во время эвакуации лагеря в последние дни войны. Самую многочисленную группу представляют заключенные, которые в Равенсбрюке дожили до освобождения, прежде всего при эвакуационном походе смерти, когда их в окрестностях Шверина взяли под опеку представители шведского Красного креста и советские войска.

КУКОЛЬНЫЙ ТЕАТР В ТЕРЕЗИНЕ

(Эдуард Ваврушка)

Культурная жизнь в терезинском лагере является лучшим доказательством того, что культура представляет внутреннюю потребность человека, одинаково важную как и приобретение пищи. Она поднимала у заключенных волю к жизни.

Именно с 1942 г., когда нацистская комендатура сняла строгий запрет культурных мероприятий, начал развивать свою деятельность целый ряд кукольных театров и чисто любительских групп. Это были преж-

де всего чешские ансамбли, так как среди заключенных иных национальностей не было столько энтузиастов и знатоков кукольного дела. Данная статья обобщает до сих пор обнаруженные факты о кукольном театре в терезинском гетто.

Самым известным кукольным спектаклем в Терезине была, видимо, «Сказка о Гонзе», поставленная группой под руководством Артура Энглендера и Власты Шеновой. С изготовлением марионеток им помогал опытный кукольник Коншейн, костюмы сшила из разных остатков Копецка-Тейнера. Сцена, созданная Энглендером для этой сказки в Магдебургских казармах, была в техническом плане одной из совершеннейших. Премьера состоялась уже в феврале 1942 г.

Другой кукольной группой руководил Ярослав Дубский и Вальтер Фрейд. Марионетки вырезывал сам Фрейд, некоторые изготовляли скульпторы Саудек, Задиков и Ориентерова, несколько кукол перешло из «Сказки о Гонзе». Так возник производивший сильное впечатление спектакль «Заколдованная скрипка», премьера которого состоялась в подвале Судетских казарм весной 1943 г. Уже летом сцену пришлось перенести на чердак Гамбургских казарм. Спектакль пленял зрителей своим высоким мастерством, музыкой, а также техническим совершенством. Одновременно ансамбль готовил следующий спектакль под названием «Цирк». Артисты при помощи хитроумно движущихся кукол создали эффектный спектакль типа варьете.

От начала 1943 г. до половины 1944 г. развивал свою деятельность театр теней, под руководством Фреды Гирша. Для своих спектаклей он нашел место на чердаке детдома Л 218. При помощи Гирша дети сами готовили плоскостные куклы для отдельных спектаклей. Театр теней принимал участие и в еврейских праздниках, ансамбль подготовил прекрасную инсценировку по книге Эсфир.

Есть свидетельства о существовании еще трех кукольных театров. Это был театр би-ба-бо Зденека Елинека, исполнявший свою собственную, резко антифашистскую пьесу в разных детдомах, любительский театр марионеток Анны Шеновой, развивавший свою деятельность на чердаке дома слепых, и совершенно современный театр, созданный группой молодых мужчин из так наз. марксистского семинара, которые при помощи кукол с угловатыми головами распространяли социалистическую идеологию особенно в коллективных бараках.

Подобно другим видам культуры, и в области кукольного театра готовилось гораздо больше спектаклей, чем их наконец осуществилось. Мы не должны забывать, что здесь постоянно угрожали транспорты, безвозвратные уходы. Часто случалось, что ансамбль был разбит и необходимо было начинать все сначала.

Помимо упомянутых «больших» спектаклей существовали в гетто и другие, более скромные формы кукольного театра. Они продолжали традицию дидактического использования кукол в школах. Также здесь воспитатели применяли куклы в процессе обучения (хоть тайно проводимом) и воспитания молодых заключенных. Краткие воспитательные или поучительные сценки разыгрывались, вероятно, во всех детдомах. Простые фигурки помогали при повторении материала, помогали создавать конкретное представление о вещах и предметах, с которыми дети не могли во время заключения встретиться, они развлекли их фантазией. В многих случаях простая кукла говорила к детям более убедительно чем воспитательница. Инициатором ряда воспитательных монтажей была профессор Ирма Лаушера.

Значение всех форм кукольного театра в Терезине было прямо исключительным. Куклы приносили детям со сказочным текстом в суровую и чуждую среду нежность и красоту, о которой они прямо с болью мечтали. Куклы также сумели приносить надежду, поддержку в преодолении ежедневного унижения и страдания. Они вселяли отвагу и боевое настроение.

УЧИТЕЛЬНИЦА ДЕТЕЙ

(Иржи Веле)

Прежде чем попасть в терезинское гетто, художница Фрида Дикерова жила несколько лет в Чехии, в Праге и Гронове. Она родилась 30 мая 1898 г. в Вене, где после художественно-промышленного обучения окончила курс профессора Иоганна Иттена. С Иттенем она перешла в Баухаус, институт художественного творчества в Веймаре, основанный известным архитектором и художником, профессором Вальтером Гропиусом. Там она была студенткой, позже и преподавательницей. В 1921 г. она ушла из Баухауса и основала вместе со своим коллегой Францом Зингером «Художественных мастерские» в Берлине.

В 1923 г. она вернулась в Вену и основала там свое первое ателье в Гинтерштрассе № 8. В 1925 г. она вместо него создала свое второе ателье в Вене I, Вассербургштрассе № 2, предназначенное для художественных текстилей и внутренней архитектуры. В следующем году Дикерова и Сингер закрыли свои мастерские в Берлине. Еще до этого Сингер присоединился к Дикеровой в Вене. Там в 1926 - 1931 гг. существовало ателье Сингер - Дикерова, для проектировки домов и их внутреннего убранства. Уже в это время Дикерова посвящала себя тоже педагогической деятельности, обучая в частном порядке детей изобразительному искусству.

В 1931 г. она разошлась с Сингером и основала собственное ателье (третье по счету) в Вене XIX, Гейлигенштедтер Штрассе. В феврале 1934 г., после клерофашистского путча, пришло к власти прави-

тельство канцлера Дольфуса. Дикерова была арестована из-за сотрудничества с компартией. Вскоре ее освободили и она эмигрировала в Чехословакию.

Сначала она работала в Праге как художница и частная преподавательница, вела также политическую работу среди немецкой и австрийской эмиграции. 30-го апреля 1936 г. она вышла замуж за своего двоюродного брата Павла Брандеиса, бухгалтера фирмы Вольф и Шлейм в Праге. Благодаря этому она получила чехословацкое подданство и перестала быть эмигранткой, но и впрямь она проводила политическую работу среди эмиграции.

В 1938 г. она вместе с мужем переселилась в Гронов. Здесь она занималась художественным творчеством, но и проектами квартирного оборудования и внутренней архитектуры. На «Выставке 38 – Наход» она была награждена золотой медалью. В это время друзья достали для нее въездную визу в Палестину, но она отказалась уехать. В 1940 г. на выставке в Лондоне с великим успехом экспонировалось 12 ее картин. В 1942 г. ее вместе с мужем сослали через Градец Кралове и Терезин.

Здесь, в терезинском гетто, начинается героическое время Фриды Дикеровой. Она добровольно берет на себя нелегальное обучение рисованию в детдомах, особенно в девичьем доме Розы Энглендеровой. Она при этом пользуется педагогическими методами, усвоенными в Баухаусе, и приспособленными для условий гетто. Сохранился интересный набросок из ее докладов. До нас дошли тысячи детских рисунков из Терезина, из них минимально у 600 можно отметить явные следы деятельности Дикеровой. Она помогала таким образом детям переносить тяжелые условия гетто, чем участвовала и в создании вечного памятника борьбе с нацистским произволом и бесчеловечностью в терезинском гетто.

6-го октября 1944 г., непосредственно после ее мужа, Фрида Дикерову включили в транспорт из Терезина в Освенцим. Павел Брандеис прошел через селекцию на рампе в Биркенау и в лагере выжил. Дикерова нет. Ее транспорт был одним из последних, который почти полностью погиб в газовых камерах. Фрида Дикерова уже не вернулась.

Знаменитая художница и успешная учительница терезинских детей стала жертвой нацистского террора. Мы никогда не должны и не смеем забыть о ней.

ВОСПОМИНАНИЯ ЙОЗЕФА МОЙЖИША И ФРАНТИШКА РАФАЯ О ТРАНСПОРТЕ СМЕРТИ

Предлагаемые воспоминания описывают транспорт родственников парашютистов Яна Кубиша и Йозефа Вальчика и их помощников в Маутхаузен на смерть.

Кубиш и Вальчик совершили 27-го мая 1942 г. покушение на рейхспротектора Р. Гейдриха, за которое нацисты жестоко мстились. Должны были быть наказаны не только виновники и их помощники, но и совершенно невинные родственники.

Оба автора воспоминаний находились под арестом в терезинской Малой крепости, когда здесь нацисты собирали эти лица. Они лично познакомились с некоторыми мужчинами из родственников, тем печальнее было потом узнать об их трагической судьбе.

Йозеф Мойжиш описывает подготовку транспорта в Малой крепости, проходившую вечером и ночью 21-го октября 1942 г. Заключенные из всех камер стояли много часов в холоде, без движения и возможности договориться, на чрезвычайной переключке, при которой надзиратели проводили учет и контроль назначенных лиц. От тюремного писаря некоторые слышали, что готовится транспорт, но никто из вызываемых не знал, что их ожидает. Никто им здесь не сообщил, что чрезвычайный военный суд в Праге их в отсутствии приговорил к смертной казни. Этому отвечало и обращение с ними. Учет проходил при непрерывном реве надзирателей, суровом понуждении и публичном осуждении старых людей, не понимающих немецкие приказы, или физически не способных сразу реагировать. После завершения отбора оставшиеся заключенные печально возвращались на остаток ночи в свои камеры.

Следующий этап транспорта описывает его непосредственный участник Франтишек Рафай. Он сам принадлежал к группе «остальных», которых тогда тоже направляли в Маутхаузен, но с покушением они не имели ничего общего. У них была некоторая надежда выжить.

Заключенные с тревогой следили за маршрутом их спецпоезда. За Чешскими Будеевицами пала надежда, что они останутся в Чехии. Некоторые уже предчувствовали, что их везут в Маутхаузен. В позднюю ночь на 23-го октября 1942 г. они, истощенные и замерзшие, прошли через ворота этого истребительного концлагеря. Тогда Франтишек Рафай видел своих друзей и товарищей по тюрьме из группы родственников и помощников, связанных с организаторами покушения, в последний раз. Их ликвидация началась уже в подвальных умывальных сразу после прихода в Маутхаузен, и закончилась на второй день. Из группы в 252 мужчин и женщин не остался в живых никто.

ZU DEN ANFÄNGEN DES POLIZEIGEFÄNGNISSES IN TEREZÍN

(Oldřich Sládek)

Nach der Okkupation der böhmischen Länder am 15. März 1939 nahm im errichteten Protektorat Böhmen und Mähren auch die nazistische Geheimpolizei — Gestapo — ihre Tätigkeit auf und wirkte als Hauptwerkzeug des Terrors gegenüber allen antifaschistischen Kräften.

Der erste präventive terroristische Schlag war die Aktion Gitter, die in der Zeit vom 15. März bis Mai 1939 verlief, und in deren Rahmen insgesamt 5800—6400 Antifaschisten, meist Kommunisten, verhaftet wurden. Der Großteil von ihnen wurde nach einigen Wochen von der Gestapo entlassen, jedoch über caa. 1500 wurde Schutzhaft verhängt, und diese wurden in Konzentrationslager abgeschoben.

Die Gestapo errichtete von Mai an neben ihren schon existierenden Amts- und Dienststellen allmählich auch Polizeigefängnisse, wie z.B. in Prag-Pankrác und Špilberk in Brno. Mit Rücksicht auf den sich steigernden Umfang des Terrors war ihre Kapazität bald unzureichend.

Im Zusammenhang mit der Aggression gegenüber Polen verwirklichte die Gestapo in den Tagen des 1. und 2. September 1939 eine weitere präventive Terroraktion namens Albrecht I. Sie bedeutete die Verhaftung von ungefähr 2000 Tschechen. Auch sie wurden kurz darauf in die Konzentrationslager Buchenwald und Dachau gebracht. Die Belastung der Polizeigefängnisse war in diesem Falle lediglich provisorisch.

Neben diesen großen Aktionen führte die Gestapo im Sommer 1939 auch Verhaftungen in den Reihen tschechischer Widerstandsorganisationen durch. Zuerst kam es zur Zerschlagung der Schmoranzschen Nachrichtengruppe, wovon beiläufig hundert Personen betroffen wurden, und darnach wurde auch das illegale Netz der Widerstandsgruppe Obrana národa (Volksverteidigung) ergriffen. In der zweiten Hälfte des Februar 1940 bewegte sich die Zahl ihrer verhafteten Mitglieder zwischen 1500 und 2000. In jenem Jahre ereilte die Verhaftungswelle in größerem Umfang auch das Netz der illegalen Organisationen der KPTsch. Allein in Mähren wurden in der ersten Junihälfte 1940 1445 Kommunisten verhaftet.

Ab Herbst 1939 bis Februar 1940 kam es auch zur Zerschlagung der illegalen Organisation der Nationalen Bewegung der arbeitenden Jugend. Einige Tausend Menschen gerieten dabei in die Gestapogefängnisse.

Der Umfang der Verhaftungen schuf der Gestapo große Probleme. Alle bestehenden Polizeigefängnisse waren überfüllt, und lt. Schreiben des Kommandanten der Sicherheitspolizei und des SD vom 28. März 1940 war sogar die Verhaftung von caa. 700 Mitgliedern von Widerstandsorganisationen, die der Gestapo bekannt waren, gar nicht möglich.

Aus diesem Grunde wandte sich der Prager Kommandeur der Sicherheitspolizei und SD W. Stahlecker im März 1940 an das RSHA und Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei H. Himmler mit dem Ansuchen um Errichtung eines neuen Polizeigefängnisses in der Kleinen Festung in Terezín. Nach seinem Abgang nach Norwegen wurde dieses Ansuchen durch den Leiter der Prager Gestapoleitstelle SS-Obersturmbannführer Dr. H. U. Geschke erneut vorgebracht. Beide verwiesen auf die kritische Lage und verlangten eine schnelle Lösung.

Daraufhin gab H. Himmler ungefähr in der ersten Hälfte Juni 1940 die Zustimmung zur Errichtung eines neuen Gefängnisses in der Kleinen Festung in Terezín und unterstellte dieses in jeder Hinsicht der Kompetenz der Prager Gestapo-Leitstelle. Damit entstand im Juni 1940 das Polizeigefängnis in Terezín. Nach und nach wurde es zur Stätte unsäglicher Leiden tschechischer Menschen. Obwohl die Polizeigefängnisse nur den Charakter von Durchgangsstellen hatten, von denen die Häftlinge entweder vor die deutschen Gerichte gestellt oder in Konzentrationslager verschickt wurden, kamen zufolge Massenmordes, bestialischer Quälereien und unter unmenschlichen Bedingungen in der Kleinen Festung in Terezín bis zur Befreiung über zweieinhalb Tausend Menschen ums Leben.

DER WEG DER NORDMÄHRISCHEN WIDERSTANDSKÄMPFER DURCH DIE NAZIGEFÄNGNISSE

(Josef Bartoš)

Im Verlaufe der Okkupation des tschechoslowakischen Grenzgebietes im Oktober 1938 wurden von den deutschen Truppen auch rein tschechische Gebiete annektiert, zu denen in Nordwestmähren die Gegend um Zábřeh und ein Teil von Sternberk und Šumperk gehörten. Die bedeutsamste Widerstandsorganisation in diesem Rayon und im benachbarten, zum Protektorat gehörigen Ločice sowie auch in der

Umgebung von Lanškroun in Böhmen, war vom Jahre 1941 an die Nationale Vereinigung der tschechoslowakischen Patrioten. Diese illegale Organisation wurde im Frühjahr 1944 verraten, und es begannen zahlreiche Verhaftungen, die über 500 Personen betrafen.

Die Studie befaßt sich mit den Schicksalen der nordmährischen Patrioten von der Verhaftung an über ihre Wege durch verschiedene Nazigefängnisse bis zur Befreiung im Jahre 1945. Die absolute Mehrzahl der Verhafteten wurde in Šumperk verhöört, ein Teil wurde auf der Burg Mírov festgehalten, weitere in Opava und Křnov. Nach Abschluß der Vernehmungen wurde der überwiegende Teil in die Kleine Festung nach Terezín geschickt. Am Ende des Jahres 1944 wurden von Šumperk und Terezín Transporte mit den aktivsten Teilnehmern des Widerstandes vor das nazistische Gericht im ehemaligen Breslau gebracht; zur Verurteilung kam es aber nicht, da die Belegschaft des Gefängnisses vor der sich nähernden Front nach Dresden und Zwickau verlegt wurde. In Dresden erlebten die Häftlinge den verheerenden Luftangriff im Februar 1945. Der restliche Teil der Häftlinge verblieb in Terezín bis zur Befreiung im Mai 1945 und erlebte hier alle Strapazen, die durch die Typhusepidemie hervorgerufen wurden.

Eine Reihe nordmährischer Widerstandskämpfer wurde im Gefängnis zu Tode gemartert, weitere starben an den Folgen der Strapazen, durch Krankheiten und bei Luftangriffen. Die Zahl der Opfer belief sich auf 120 Personen.

DIE TSCHECHISCHEN MÄNNER IN RAVENSBRÜCK

(Miroslava Benešová)

Die Gedenkstätte Terezín befaßt sich schon durch eine Reihe von Jahren mit der Erforschung der Persekution tschechoslowakischer Bürger in den Nazikonzentrationslagern. Unlängst wurde die Bearbeitung des Konzentrationslagers Ravensbrück abgeschlossen. In den Terezínské listy Nr. 15 wurden die Ergebnisse dieser Forschung bekanntgegeben.

Im Bewußtsein der breitesten Öffentlichkeit ist die Ansicht verankert, daß Ravensbrück als nazistische repressive Einrichtung ausschließlich für Frauen vorgesehen war, und deshalb entschlossen wir uns, daran zu erinnern, daß ein Teil auch als Lager für männliche Häftlinge diente, durch das ungefähr 2000 Männer verschiedener Nationalitäten gingen, unter denen sich auch Tschechen und Slowaken befanden.

Im ersten Teil dieses Beitrages faßten wir die grundlegenden Angaben über dieses Konzentrationslager zusammen, allerdings mit Nachdruck auf die Entstehung und Entwicklung des Männerlagers, das praktisch von Ende des Jahres 1938 bestand, also vom Zeitpunkt des Beginns des Aufbaues des Lagers für Frauen. Seine Errichtung wurde durch den Umstand beeinflußt, daß die Frauen nicht fähig waren, alle mit dem Aufbau und Betrieb des eigenen Lagers verbundenen Arbeiten zu verrichten. Aus diesem Grunde wurden nach Ravensbrück Häftlinge aus anderen Konzentrationslagern überwiesen, anfangs aus dem unweit gelegenen Sachsenhausen und gleichfalls aus Buchenwald, Dachau u. a. Im Laufe der Zeit wurden in den Aufbau des Lagers immer mehr weibliche Häftlinge eingeschaltet.

Im zweiten Teil, dem Schwerpunkt unseres Beitrages, wurde von uns nur die Gruppe der tschechischen Häftlinge verfolgt. Auf Grund des Studiums von zugänglichem Archivmaterial gelangten wir zu folgendem Ergebnis: Die Tschechen gehörten in Ravensbrück zu den kleinen Nationalitätengruppen, sie bildeten ungefähr 2 % der Gesamtzahl der Häftlinge. Ihre Altersstruktur bewegte sich in der Spanne von 20–50 Jahren. Es handelte sich also um Männer im produktiven Alter. Die Zusammensetzung der Tschechen hinsichtlich des Grundes der Verhaftung war mannigfaltig, trotzdem gehörten sie zu zwei Dritteln zu den politischen Häftlingen (Mitglieder und Mitarbeiter des kommunistischen Widerstandskampfes, Vertreter aller nichtkommunistischen Widerstandorganisationen und -gruppen, und nicht zuletzt waren es diejenigen, deren Ablehnung des Nazismus rein individuellen Charakter hatte). Den Rest bildeten Personen, die wegen verschiedener Arbeitsübertretungen verhaftet worden waren, und rassistisch Verfolgte (Juden und Zigeuner). Die tschechischen Häftlinge wurden in den nazistischen repressiven Einrichtungen größtenteils wegen ihrer antifaschistischen Einstellung gefangengehalten, und deshalb gab es unter ihnen im wesentlichen keine asozialen Elemente.

Auch befaßten wir uns mit der Frage, was mit den nach Ravensbrück deportierten tschechischen Häftlingen weiter geschah, wohin sie eventuell von hier aus gelangten, resp. in welcher Weise ihre Haft endete. Wir stellten fest, daß mindestens 38 Tschechen entlassen wurden. Für diese bedeutete aber diese Tatsache nicht das Ende der Persekution. Sie mußten sich bei der Gestapo melden und sich nach den Anordnungen der Naziorgane in den Arbeitseinsatz einschalten. Für einen Teil der Tschechen war Ravensbrück nicht der letzte Ort ihrer Persekution. Zusammen mit anderen wurden sie nach einer gewissen Zeit ins ursprüngliche Lager zurückgebracht oder anderswohin abtransportiert. Zur größten Verschiebung von Häftlingen kam es Anfang März 1945. In dieser mehr als zweitausend Köpfe umfassenden Gruppe waren lt. unserer Feststellung auch einige Dutzend Tschechen. Viele Häftlinge arbeiteten

aber nicht nur in Ravensbrück, sondern wurden zusammen mit Frauen in die Zweigarbeitsstätten geschickt, die im Laufe des Krieges in der Nähe von Rüstungsbetrieben entstanden, z.B. in Neubrandenburg, Rechlin, Barth, Malchow, Neustrelitz und anderswo. Für einige Häftlinge wurde aber Ravensbrück zum letzten Aufenthaltsort. Namentlich gelang es uns, die Daten über den Tod von 33 tschechischen Häftlingen zusammenzufassen, von denen der größte Teil im Winter 1942—1943 zur Zeit der Hungerkatastrophe und bei der Evakuierung des Lagers in den letzten Kriegstagen ums Leben kam. Die zahlenmäßig größte Gruppe bildeten diejenigen Häftlinge, die in Ravensbrück die Befreiung erlebten, und zwar in überwiegender Zahl beim Todesmarsch nach der Evakuierung, wo sie gemeinsam mit anderen in der Umgebung von Schwerin von Vertretern des Schwedischen Roten Kreuzes und Sowjettruppen übernommen wurden.

DAS PUPPENTHEATER IN TEREZIN

(Eduard Vavruška)

Im Lager in Terezín war das kulturelle Leben der beste Beweis dafür, daß das Schaffen des Menschen seinem Inneren entspringt, daß das künstlerische Schaffen ebenso wichtig ist wie die Sorge um Nahrung.

Besonders im Jahre 1942, als die nazistische Kommandantur vom strikten Verbot kultureller Veranstaltungen Abstand nahm, steigerte auch eine Reihe von Puppentheatern ihre Tätigkeit, darunter auch eine Amateurgruppe. Es waren vor allem tschechische Kollektive, da sich unter den Häftlingen anderer Nationalitäten nicht so viele für das Puppenspiel Begeisterte und Fachleute befanden. Die Arbeit von Eduard Vavruška faßt die bisher bekanntgewordenen Fakten über das Puppentheater im Ghetto zusammen.

Die vielleicht berühmteste Puppentheatervorstellung in Terezín war „Das Märchen vom Hans“, das von einer Gruppe von Theaterliebhabern mit Ing. Arthur Engländer und Vlasta Schönová inszeniert wurde. Bei der Anfertigung der Marionetten half ihnen der erfahrene Puppenspieler Kohnstein, und die Kostüme wurden aus verschiedenen Stoffresten von Frau Kopecká-Theinerová angefertigt. Die Bühne, die Engländer für dieses Märchenspiel in der Hamburger Kaserne aufbaute, gehörte in technischer Hinsicht zu den vollkommensten. Die Premiere erfolgte bereits im Februar 1942.

Eine weitere Puppenspielergruppe wurde von Jaroslav Dubský und Walter Freud geleitet. Die Marionetten schnitzte Freud selbst, weitere fertigten die Bildhauer Saudek, Zadíkov und Orientnerová an, und einige Gestalten wurden durch Marionetten aus dem Märchenspiel vom Hans vervollständigt. Das Resultat war die wirkungsvolle Vorstellung „Die Zaubergeige“, deren Premiere im Keller der Sudetenkaserne im Frühjahr 1943 stattfand. Aber schon im Sommer mußte die Szene auf den Boden der Hamburger Kaserne verlegt werden. Die Zuschauer waren von der Professionalität, der Musik sowie der technisch einwandfreien Bühne bezaubert. Gleichzeitig wurde vom Ensemble ein weiteres Programm, genannt „Zirkus“, vorbereitet. Mit Hilfe sinnvoll beweglicher Puppen schufen die Künstler eine attraktive Varietévorstellung.

Vom Anfang des Jahres 1943 bis in die Hälfte des Jahres 1944 entwickelte das von Fredy Hirsch geleitete Schattentheater seine Tätigkeit. Platz für seine Vorstellungen fand es auf dem Boden des Kinderheims L 218. Unter Leitung von Hirsch fertigten die jungen Schützlinge flache Puppen für die einzelnen Vorstellungen auch selbst an. Die Schattenspiele fanden oft bei intimen Feiern jüdischer Feiertage Geltung. Das Ensemble bereitete eine vorzügliche Dramatisierung aus dem Buche Esther vor.

Es gelang noch, über die Existenz weiterer drei Puppentheater Nachricht zu erhalten. Es handelte sich um das Handpuppentheater von Zdeněk Jelínek, der sein eigenes, deutlich antifaschistisches Spiel in verschiedenen Kinderheimen ausführte, das Amateur-Marionettentheater mit Anna Schön, das seine Tätigkeit auf dem Boden des Blindenheims, ausübte, und ein ausgesprochen modernes kleines Theater, das von einer Gruppe junger Männer aus dem sog. marxistischen Seminar errichtet wurde. Mittels Marionetten, die mit quaderförmigen Köpfen versehen waren, verbreiteten sie die sozialistische Ideologie besonders in den Massenunterkünften.

Ähnlich wie auf anderen kulturellen Gebieten wurden auch im Bereich des Puppentheaters im Ghetto viel mehr Vorstellungen vorbereitet und einstudiert, als schließlich realisiert wurden. Man darf nicht vergessen, daß hier immer Transporte mit dem Abgang ins Unbekannte drohten. Oft geschah es, daß das Ensemble zerschlagen wurde, und man vom Anfang an neu beginnen mußte.

Außer den erwähnten „großen“ Inszenierungen existierten im Ghetto auch noch kleine, weit scheidendere Formen des Puppentheaters. Diese setzten die Tradition der didaktischen Anwendung der Puppen in den Schulen fort. Auch hier verwendeten die Erzieher beim Unterricht — der mitunter im Geheimen erfolgte — und bei der Erziehung der in Haft befindlichen Kinder Figuren. Fast in allen Kinderheimen wurden kurze erzieherische oder heimatkundliche Programme aufgeführt. Einfache Figuren hal-

fen bei der Wiederholung des Lehrstoffes, ermöglichten die konkrete Vorstellung von den Dingen und Gegenständen, mit denen die Kinder während der Gefangenhaltung nicht in Berührung kommen konnten, und entwickelten so ihre Phantasie. In manchen Fällen konnte eine einfache Handpuppe überzeugender zu den Kindern sprechen, als die Erzieher es selbst vermochten. Initiatorin einer Reihe heimatkundlicher Programme war die Professorin Irma Lauscher.

Das Puppentheater in allen seinen Formen hatte in Terezín ungeheuer große Bedeutung. Die Puppen mit ihren Märchentexten brachten den Kindern in der rauen und fremden Umgebung Anmut und Schönheit, wonach sie sich schmerzlich sehnten. Die Puppen schufen auch Hoffnung und Kraft zur Überwindung der alltäglichen Erniedrigung und des Leidens. Sie stärkten den Mut und kämpferischen Geist.

DIE LEHRERIN DER KINDER

(Jiri Wehle)

Bevor die Malerin Friedl Dicker in das Ghetto nach Terezín deportiert wurde, lebte sie einige Jahre in Böhmen, in Prag und Hronov. Sie wurde am 30. Juli 1898 in Wien geboren, absolvierte dort nach der kunstgewerblichen Ausbildung einen Kurs für bildende Kunst bei Professor Johann Itten. Mit Itten schloß sie sich dem Bauhaus, einem Institut für bildende Künste in Weimar an, das durch den bekannten Architekten Professor Walter Gropius gegründet wurde. Dort war sie zuerst als Studentin, später wirkte sie jedoch als Lehrerin. Im Jahre 1921 verließ sie das Bauhaus und gründete zusammen mit ihrem Mitschüler Franz Singer die „Werkstätten der bildenden Kunst“ in Berlin.

Im Jahre 1923 kehrte sie nach Wien zurück, wo sie sich in der Hinterstraße 8 ihr erstes Atelier einrichtete. Im Jahre 1925 entstand statt dessen ihr zweites Atelier in Wien I., Wasserburggasse 2, das für kunstgewerbliche Textilien und Innenarchitektur bestimmt war. Ein Jahr später ließen F. Dicker und Singer ihre Berliner Werkstätten auf. Schon vorher hatte sich Singer in Wien Friedl Dicker angeschlossen. Dort existierte in den Jahren 1926 bis 1931 das Atelier Singer—Dicker, das sich mit der Ausarbeitung von Entwürfen für Häuser und deren Inneneinrichtung befaßte. Schon zu jener Zeit widmete sich F. Dicker auch der Pädagogik und unterrichtete besonders Kinder privat in den bildenden Künsten.

Im Jahre 1931 unterbrach sie ihre Verbindung mit Singer und schuf ihr eigenes, jetzt schon das dritte, Atelier in Wien XIX., Heiligenstädter Straße. Im Februar 1934 kam es in Österreich zum klerofaschistischen Putsch, nach dem sich der Kanzler Dollfuß der Regierungsgewalt bemächtigte. Friedl Dicker wurde wegen Zusammenarbeit mit der kommunistischen Partei verhaftet. Nach kurzer Zeit wurde sie entlassen und emigrierte in die Tschechoslowakei.

Zuerst war sie in Prag als schaffende Künstlerin tätig, wirkte auch politisch unter deutschen und österreichischen Emigranten. Sie arbeitete sowohl als selbständige Malerin wie auch als Privatlehrerin. Am 30. April 1936 verheiratete sie sich mit ihrem Kousin Paul Brandeis, Buchhalter der Prager Firma Wolf und Schleim. Dadurch erhielt sie auch die tschechoslowakische Staatsbürgerschaft und unterlag nicht mehr dem Emigrantenstatus. Sie arbeitete jedoch auch weiter politisch unter den Emigranten.

Im Jahre 1938 siedelte sie mit ihrem Gatten nach Hronov über, wo sie eine neue Heimat fand. Hier widmete sie sich ihrem eigenen Schaffen, einestheils arbeitete sie an Entwürfen von Wohnungseinrichtungen andernteils als Innenarchitektin. Auf der „Ausstellung 38-Náchoď“ erhielt sie die Goldmedaille. Zu dieser Zeit beschafften ihr Freunde das Ehrenreisevisum nach Palästina. F. Dicker lehrt dies aber ab. Im Jahre 1940 wurden 12 ihrer Bilder auf der Ausstellung „Royal Arcade Gallery“ in London gezeigt, wo sie bedeutenden Erfolg erzielte. Schließlich wurde das Ehepaar Brandeis im Jahre 1942 über Hradec Králové nach Terezín deportiert.

Und hier im Ghetto in Terezín beginnt für Friedl Dicker ihre heroische Zeit. Freiwillig übernimmt sie den nicht ganz legalen Unterricht der Kinder. Sie lehrt sie malen und zeichnen. Sie arbeitet als Zeichenlehrerin in den Kinderheimen des Ghettos, namentlich im Mädchenheim der Rosa Engländer, und in weiteren Heimen. Sie wendet dabei die pädagogischen Methoden an, die sie sich im Bauhaus angeeignet hatte, und die sie den Bedingungen des Ghettos anpaßte. Der Entwurf eines Referats, den sie für den Unterricht ausarbeitete und der beachtenswert erscheint, ist erhalten geblieben. So entstehen die Kinderzeichnungen von Terezín. Von ihnen sind Tausende erhalten geblieben, und mindestens 600 weisen deutliche Spuren der Tätigkeit von Friedl Dicker auf. Damit half sie den Kindern die harten Bedingungen des Ghettos zu überwinden, und schuf ein dauerndes Denkmal und das ewige Gedenken an den im Ghetto von Terezín bestandenen Widerstand gegen die Willkür und Unmenschlichkeit der Nazis.

Am 6. Oktober 1944, unmittelbar nach ihrem Mann, wurde Friedl Dicker in einen Transport von Terezín nach Auschwitz eingereiht. Paul Brandeis entging auf der Rampe in Birkenau der Selektion und überlebte. Friedl Dicker keineswegs. Ihr Transport war einer der letzten, der fast zur Gänze in den Gaskammern umkam. Friedl Dicker kehrte nicht mehr zurück.

Die große Künstlerin und erfolgreiche Lehrerin der Kinder in Terezín wurde ein Opfer der nazistischen Schreckensherrschaft. Niemals können und dürfen wir sie vergessen.

DER TODESTRANSPORT IN DEN ERINNERUNGEN VON JOSEF MOJŽIŠ UND FRANTIŠEK RAFAJ

Die Gedenkschrift von Josef Mojžiš und František Rafaj schildert den Transport der Verwandten der Fallschirmspringer Jan Kubiš und Josef Valčík und deren Helfer in den Tod nach Mauthausen. Kubiš und Valčík verübten am 27. 5. 1942 das Attentat auf den Reichsprotektor R. Heydrich, und die Nazis bereiteten dafür grausame Rache vor. Nicht nur die Täter selbst und ihre Mit Helfer, sondern auch die gänzlich unschuldigen Verwandten sollten bestraft werden.

Zur Zeit, als die Nazis diese Personen in der Kleinen Festung in Terezín festhielten, waren hier auch die beiden Autoren dieser Erinnerungen in Haft. Persönlich wurden sie mit einigen Männern der erwähnten Verwandtschaft bekannt, und umso schmerzlicher war dann die Kenntnis von ihrem traurigen Schicksal.

Josef Mojžiš beschreibt die Vorbereitungen des Transports in der Kleinen Festung, die am Abend und in der Nacht des 21. Oktober 1942 stattfanden. Die Häftlinge aus allen Zellen mußten bei einem Sonderappell stundenlang in der Kälte ausharren, ohne sich rühren und mit jemandem verständigen zu können, wobei die Aufseher die Evidenz und Feststellung der Identität der ausgesuchten Personen durchführten. Vom Gefängnischreiber erfuhren einige, daß ein Transport zusammengestellt werden soll, aber niemand unter den Aufgerufenen ahnte, was weiter folgen sollte. Sie wurden von niemandem darüber informiert, daß sie vom Standgericht in Prag in Abwesenheit zum Tode verurteilt worden waren. Demgemäß wurde mit ihnen auch verfahren. Die Evidenz verlief unter ständigem Gebrüll der Aufseher, rohem Antreiben und Schlägen, denen besonders die älteren Leute ausgesetzt waren, die einestei ls die deutschen Befehle nicht verstanden, und auch nicht so beweglich waren, um auf Aufforderung sofort vortreten zu können.

Als die Auswahl beendet war, konnten die übriggebliebenen Häftlinge, von tiefer Trauer beeindruckt, den Rest der Nacht in ihren Zellen verbringen.

Den weiteren Weg des Transports schildert František Rafaj als dessen unmittelbarer Teilnehmer. Er selbst gehörte zur Gruppe „der Übrigen“, die also auch nach Mauthausen geschickt wurden, aber mit den Attentätern nichts gemein hatten. Bei ihnen bestand eine gewisse Hoffnung auf Überleben.

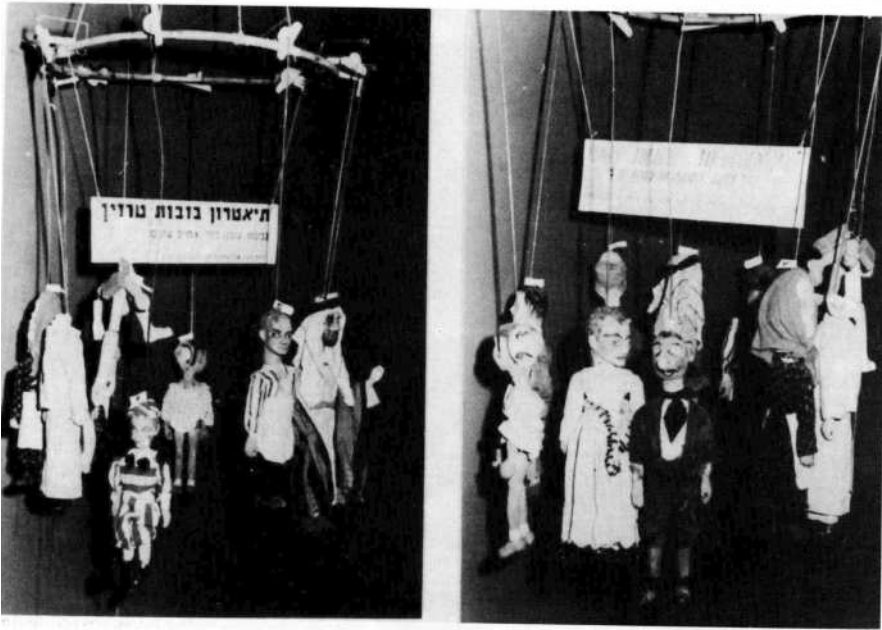
Voll Spannung verfolgten die Häftlinge die Landschaft und die Orte, durch die sich ihr Sonderzug bewegte. Die Hoffnung daß sie in Böhmen bleiben, zerfloß schon hinter České Budějovice. Hier ahnten schon manche, daß ihr Weg nur nach Mauthausen führen kann. Spät in der Nacht des 23. Oktober 1942 schritten sie völlig erschöpft und vor Kälte zitternd durch das Tor des Vernichtungslagers. Damals sah František Rafaj seine Kameraden und die Mitgefangenen aus der Gruppe der Verwandten und Mit Helfer der Attentäter zum letztenmal. Ihre Liquidierung begann gleich nach der Ankunft in Mauthausen in den im Keller gelegenen Waschräumen und war am folgenden Tag beendet. Von der Gruppe der 252 Männer und Frauen blieb niemand am Leben.

Část severomoravských vězňů po návratu z Drážďan (k článku Josefa Bartoše)

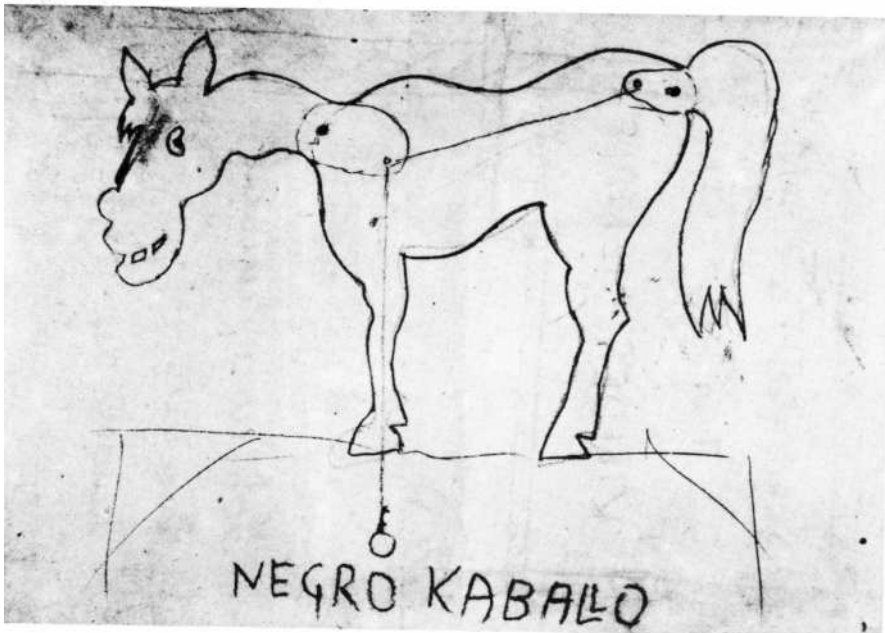

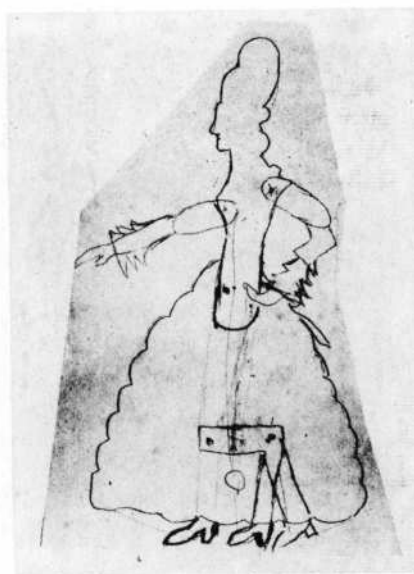
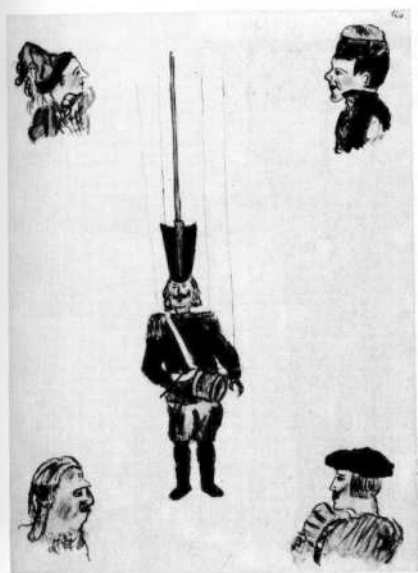
Cela č. 37 na IV. dvoře terezínské Malé pevnosti — místo utrpení bojovníků ze Šumperska a Zábřežska (k článku Josefa Bartoše)

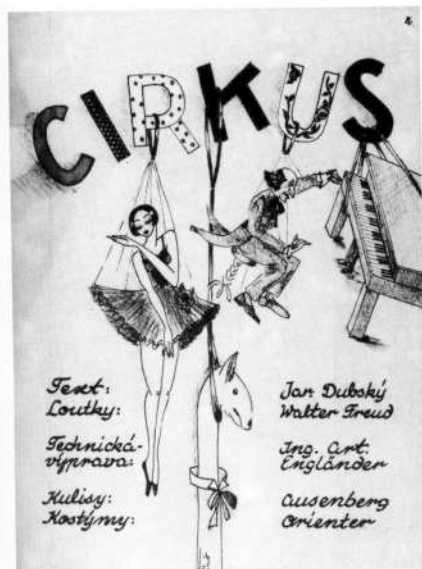
marionety vyrobené v ghettu pro různá loutková představení

lávry loutek pro pohádku

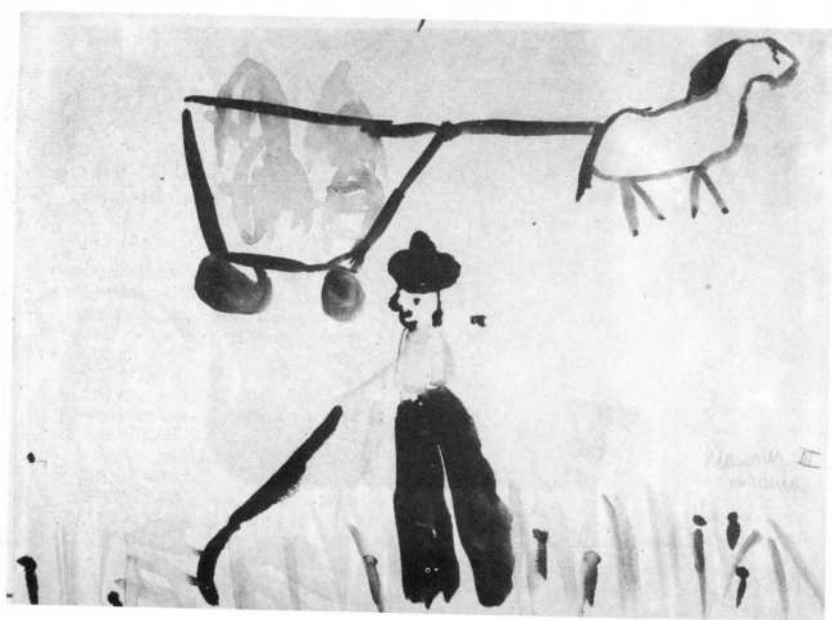

Návrhy stínových loute

Plakáty k loutkovým představen

Dvě ukázky z kreseb terezínských dětí (k článku Jiřího Wehle)

Portrét Friedl Dicker-Brandeisové z období před Terezínem (k článku Jiřího Wehle)

Häftling *Ant. Valčík*

Pol. Gefängnis Theresienstadt
Kleine Festung. — Zelle *5*

POSTKARTE
DOPISNICE

Jeder Schutzhäftling darf im Monat einmal einen Brief oder Karte erhalten und absenden. Briefumschläge müssen ungefüllt sein. Es darf dem Briefe keine Briefmarke beigefügt werden. Die Briefe dürfen höchstens 2 Seiten mit je 15 Zeilen aufweisen, müssen mit Tinte geschrieben werden u. deutlich lesbar sein.

Lebensmittelpakete jeglicher Art sind verboten.

Geldsendungen sind nur durch die Post zulässig.

Gefangener

Herrn
Josef Hebeck
Smolnice 20
pp. Valčického
Klobouky

Liebe Onkel! 25/III 1942.

Ich bin gesund und es geht mir gut.
Schicken Sie mir 100 K monatlich
und 2 Stück Schiempfe od. Trachair
und Spants und so gleich auch Zahnbürste und Zahnpaste, Marmelade
mit herzlichem Gruß

Ant. Valčík

01, 02

Sterbeurkunde

Standesamt Mauthausen II N 6589/1942

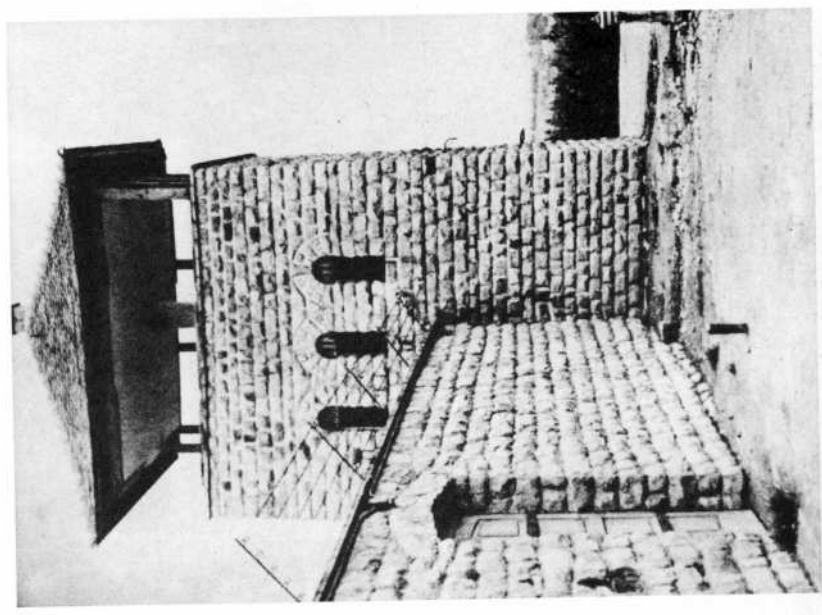
Der Antonin Valčík, -----
 wohnhaft -----
 ist am 28. Oktober 1942 um 17 Uhr 15 Minuten
 in Mauthausen ----- verstorben.
 68J. Verstorbene war geboren am 24. März 1919
 in Szoln -----
 (Standesamt ----- Nr. -----)
 Vater: Jan Valčík -----
 Mutter: Veronika geborene Blítková -----
 D. 3J. Verstorbene war ----- nicht ----- verheiratet

Mauthausen den 6. November 1942

Der Standesbeamte

 (Siegel)

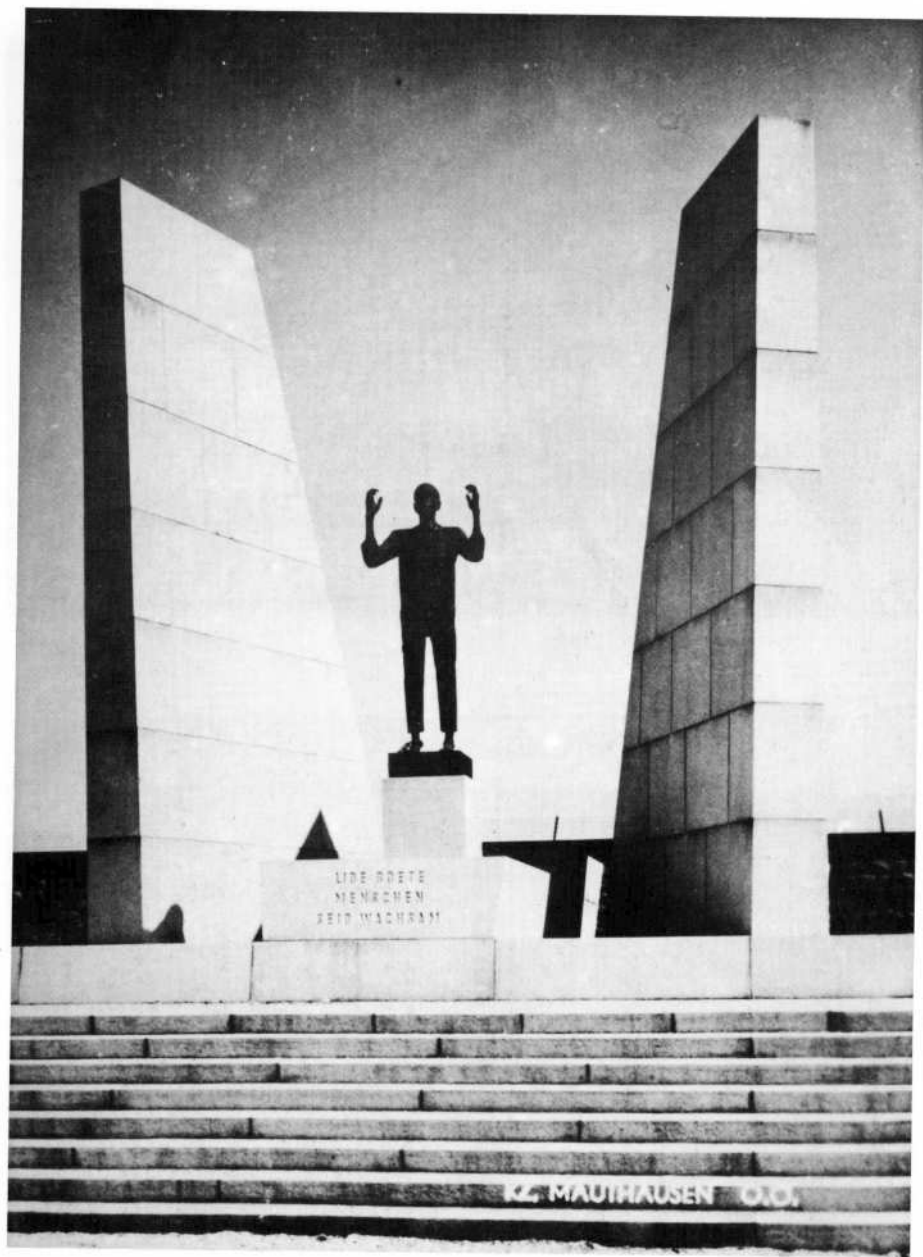
C 251 C 250

C 251, C 250. Mehrzweck (mit Elternangehörigen bzw. ohne Elternangehörigen).
 Verlag für Standesamtverzeichnisse G. m. b. H., Berlin SW 61, Gluckhiller Str. 106.
 A. W. 3 Q 0095 Nachdruck verboten!

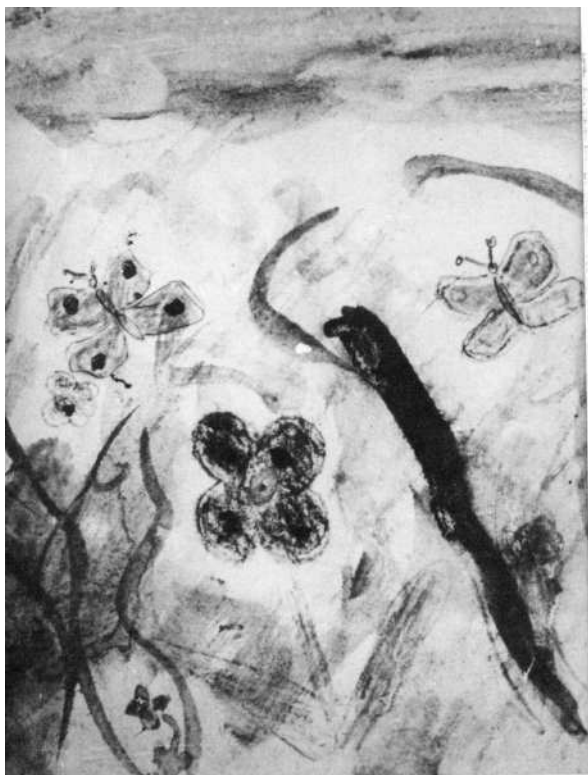

Strážní věž koncentračního tábora Mauthausen

Umrtňní list Antonína Valčíka

Československý památník v Mauthausenu (předcházejících pět snímků k vzpomínkám Josefa Mojžiše a Františka Rafaje)

TEREZÍNSKÉ LISTY

Sborník Památníku Terezin

Rídí redakční rada ve složení: Václav Novák, Ludmila Chládková, Jaroslav Jozá, Miroslava Benešová a Jiří Janoušek.
Lektoraci zajišťuje Památník Terezin.
Obálka a grafická úprava Přemysl Straka.
Resumé přeložili: do ruštiny doc. PhDr. Ctirad Kučera, CSc., do němčiny Walter Endler. Pro Památník Terezin vydala Severočeské nakladatelství v Ústí nad Labem v roce 1989 jako svou 546. publikaci.
AA 8,58 (text 7,40, ilustrace 1,18), VA 9,08.
Výtiskla Severografia, n. p., závod 7, Most.
Náklad 1 000 výtisků. Stran 64.
Tematická skupina 02/43.
ISBN 80-7047-007-0
Cena výtisku 7 Kčs.